

FATİH SULTAN MEHMED'İN İSTANBUL'U

HALİL İNALCIK*

Konstantinopolis'in Fatih Sultan Mehmed tarafından fethinden sonra şehrin Bizans dönemindeki ana planı, temel çizgileriyle Osmanlı hâkimiyeti altında da süregelmiş görünmektedir. Bilindiği gibi Osmanlı fethinden önceki *Konstantinopolis* hakkında geniş bir literatür mevcuttur.¹ Bu literatürden de anlaşılacağı üzere, Bizans'ın son devrinde şehrin yoğun nüfus merkezleri Theodosios Meydanı (bugün geniş anlamda Beyazıt Meydanı), Ayasofya, Tekfur Sarayı bölgesi ve Bizans kilise ve manastırlarının etrafından ibaretti. Fatih de ilk sarayını Theodosios Meydanı'nda, bugün Müftülüğün ve İstanbul Üniversitesi'nin bulunduğu alanda kurdu. Daha sonraları özellikle Beyazıt Camii yapıldıktan sonra Beyazıt Meydanı, çarşının bir uzantısı hâline geldi. Beyazıt Meydanı, İstanbul yol şebekesinin merkezi durumunu daima korumuştur. Şehir, fethedildikten sonra yaygın şekilde *İstanbul* adıyla anılmıştır.

Şehrin bu şekildeki adı Selçuklu ve ilk Osmanlı zamanında, *Stanbul* olarak yazılıyordu. XIV. yüzyılın sonlarında Osmanlılara esir düşmüş olan J. Schiltberger'in eserine ve Ermeni kaynaklarına göre söyleniş *Stibol* veya *Stambol* şeklindeydi. X. yüzyılda Mes'udî, Rumların şehre *Bulin* veya *Stanbulin* dediklerini tespit etmiştir. Osmanlı devrinde Rumlar şehre *Stimboli*, Türkler *Stambol* demekteydiler. Bu söylenişin Rumca *Eis tin polin* tabirinden çıkmış olduğu, uzun zamandır bilinmektedir. Rumlar Konstantinopolis yerine *Eis tin polin* yani *şehre doğru* deyimini tercih etmekteydiler. *Stambulin* oradan *Stimbol-Stambul, İstanbul* adları

türetilmiş görünmektedir. Osmanlı devrinde resmî devlet kaynaklarında paralar üzerine *Kostantiniyye* adı konmuş; fakat Rum ve Türk halkı genelde *İstanbul* adını kullanmıştır. Fetihden sonra, özellikle ulemanın tercihi olarak, *İstanbul* yerine *İslambol* şekli kullanılmaktadır. Bir Ermeni kaynağına göre *İslambol* adı şehre Fatih tarafından verilmiştir. Evliya Çelebi'den anlaşıldığına göre, XVII. yüzyılda *İslambol* adı yaşamaktaydı. 1760'ta bir fermanla paraların üstüne *Kostantiniyye* adının konması emredilmişti.² Bugün şehrin resmî adı İstanbul'dur. Araplar ve İranlılar, Osmanlılardan önce *Kustantiniyye* veya *Kunstantiniyye* ismini kullanmaktaydılar. Osmanlı döneminde *Byzantion* şekli nadiren kullanılmıştır. İslam ve Osmanlı literatüründe *Rumiyyetü'l-Kübrâ*, *Taht-ı Rûm* şekillerine rastlıyoruz. İslam edebî kaynaklarında *Gulgule-i Rûm* şeklinde de geçer. Resmî yazılarda Osmanlıca *Payitaht-i Saltanat*, *Tahtgâh-i Saltanat*, *Makarr-ı Saltanat*, *Darüssaltana*, *Darülhilafe* şekilleri de kullanılmıştır. Keza resmî dilde *Der-i Sa'âdet* veya *Dersaâdet*, *Asitâne* şekillerini bulmaktayız. Takdis anlamında *el-Mahmiyye* veya *el-Mahrûse* deyimleri de mevcuttur. Resmî yazılarda *Darü'l-hilâfeti'l-'aliyye* veya *Makarr-ı saltanat-ı seniyye* tabirlerine de rastlanmakla birlikte İstanbul'a bazen sadece *Şehir* diye de atıf yapılmaktadır.

Konstantinopolis daha Osman Gazi döneminden başlayarak Osmanlıların uzaktan hayranlıkla seyrettikleri ve birgün ele geçirmeyi tasarladıkları büyük efsanevi şehir, *Kızıl-Elma* idi. Osman Bey'in gazileri, 27 Temmuz 1302 Yalakova Zaferi'nden sonra yağma için Boğaziçi'ne kadar ilerlemişlerdi. Sultan Orhan'ın, Bizans İmparatoru Kantakuzenos'un kızı Prenses Theodora ile evlenmesi ve Trakya'da imparatorun müttefiki olarak Bulgarlara

* Bilkent Üniversitesi

¹ A. G. Paspates, R. Janin, A. M. Schneider ve son defa C. Mango ve W. Müller-Wiener'in temel araştırmalarından sonra 1998 tarihinde Princeton'da toplanmış olan sempozyumda (*Constantinople: The Fabric of the City*) tanınmış uzmanlar şehrin Bizans dönemindeki planı üzerinde önemli katkılarda bulunmuşlardır (*Dumbarton Oaks Papers*, 2000, sy. 51).

² Ahmed Refik [Altınay], *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı, 1100-1200*, İstanbul 1930, s. 185.

1- Fatih Sultan Mehmed (TSM, nr. H. 2153)

ve Sırlara karşı yürüttüğü savaşlar (1352) dolayısıyla İstanbul ile yakın ilişkiler sürdürdüğü bilinmektedir.³ Daha Osman Bey zamanında Akçakoca'nın Kandıra'da yerleşmesi ve ona bağlı *uc gazisi* Abdurrahman Gazi'nin Kocaeli'nden Bizans'a karşı bölgenin en yüksek tepesi Aydos'taki kaleye yerleşmesi Bizans'a karşı Osmanlı faaliyetlerinin başlangıcı sayılabilir. Osmanlıların Konstantinopolis karşısında Üsküdar'da yerleşmeleri 1329 Pelekanon Zaferi'yle gerçekleşmiştir.⁴ Bu zaferin sonucu olarak Hereke'den Üsküdar'a kadar Kocaeli, Osmanlı ülkesine katılmış ve Osmanlılar İstanbul Boğazi'nin doğu kıyısında Karadeniz'e kadar yerleşmiştir.⁵ Orhan Bey, Bizans'ın Venedik ile ittifak hâlinde Cenevizlilere

karşı Boğaziçi'nde yaptıkları deniz savaşında (1352) Cenevizlilerin yanında yer almış ve Ceneviz Galata'sının korunmasında fiilen yardımcı olmuştur. Daha sonra I. Murad daha şehzadelğinde Rumeli'de 1357'den başlayarak Lala Şahin ile beraber fetihler yapmış; İstanbul ve Edirne arasındaki kasabaları birer birer ele geçirmiş ve sonunda 1361 baharında Edirne'yi fethetmişti. Trakya harekâtı Konstantinopolis için geleceği gösteren bir gelişmeydi. Sultan I. Murad tahtta sağlamca yerleştikten sonra 1366 Mart'ında ordusuyla Rumeli'ye intikal ederek Bizans'a karşı harekete geçmişti. Bu ilerleme, İstanbul'a karşı doğrudan doğruya ilk Osmanlı saldırısıdır. İstanbul'u batıdan koruyan ilk savunma hattı, Büyük Çekmece-Silivri ve Sazlıdere hattıdır. Sultan I. Murad, Silivri'de iki Bizans kalesini ele geçirdi ve Bizans'ı tehdit etti. I. Murad'ın bu faaliyetleri, Osmanlıların Konstantinopolis'i tehdit ettikleri ilk ciddi harekât olarak zikredilmelidir. Bunun ardından I. Kosova Meydan Savaşı (1389) Konstantinopolis'in kaderinin artık belirlenmiş olduğunu göstermektedir. Hakikaten babasının yerine geçen Yıldırım Bayezid bir süre sonra 1394'te ordusuyla İstanbul önüne gelip şehri kuşattı. 8 yıl süren bu kuşatma daha o zaman İstanbul'un kaderini mühürleyecek bir kuşatmadır.⁶ Kuşatma sırasında batıdan yardıma gelen büyük haçlı ordusunun Niğbolu'da yenilgisi (1396), Bizans'ın son umutlarını da kırmış bulunuyordu. Bizans İmparatoru II. Manuel, kurtuluş için Avrupa'ya gitmiş; İstanbul'da imparator vekili ve patrik, şehri sultana teslim etmek için hazırlıklara başlamışlardı.⁷ Bizans'ı kurtaran ise Timur'un Anadolu harekâtı olmuştur.

Fetret Devri'nde (1402-1413) Çelebiler arasındaki mücadelede İmparator II. Manuel ustaca diplomasisi sayesinde etkin bir rol üstlenmiştir. Edirne'de yerleşmiş olan Emir Süleyman, imparator ile samimi ilişkileri devam ettirmiş; fakat Süleyman'ı ortadan kaldırarak Rumeli'ye hâkim olan Musa Çelebi, II. Manuel'i cezalandırmak için İstanbul surları önünde görülmüştür. Bu, İstanbul'un Osmanlılar tarafından ikinci defa kuşatılmasıdır. Musa Çelebi, çaresiz durumdaki Süleyman Çelebi'nin Bizans'a verdiği toprakları, özellikle Selânik'i geri almak azmindeydi. İstanbul kuşatması da onun Bizans'a karşı bu saldırgan politikasının bir göstergesidir. Çelebi Mehmed, kardeşi Musa Çelebi'yi bertaraf etmesinde önemli rol oynayan Bizans'a karşı dostluğunu sultan olduktan sonra da sürdürdü. Hatta Bizans diplomasisi bu barışçıl politikayı sürdürmek için Sultan Mehmed'den çocuklarını

3 Halil İnalçık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları: 1302-1481*, İstanbul 2010.

4 İnalçık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, s. 45-50; Halil İnalçık, "Aydos Kalesi", *Aydos Kalesi ve İstanbul'un Fethi Sempozyum Bildirileri: 28 Mayıs 2011*, ed. Uğur Demir ve Mehmet Mazak, İstanbul, ts. (Sultanbeyli Belediyesi), s. 11-18.

5 Bu gelişmeler için bkz. İnalçık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, s. 56.

6 İnalçık, *Kuruluş Devri Osmanlı Sultanları*, s. 113-117.

7 J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus: 1391-1425*, New Brunswick 1969.

2- Tophane'den İstanbul'a bakış (Hlaire, TSM, nr. 17 / 204)

3- Üsküdar Selimiye, Fenerbahçe, karşıda İstanbul, Galata ve Haliç (TSM, nr. 17-24)

rehin olarak İstanbul'a göndermesi vaadini almıştı. 1421'de tahta çıkan II. Murad Bizans'ın onun rakiplerini kışkırtması üzerine⁸ ertesi yıl ordusuyla İstanbul üzerine yürüdü. Ordusunda toplar vardı. Bütün yaz devam eden kuşatma sonuç vermedi.

Bizans imparatorunun Osmanlı Devleti'nin akıbeti üzerinde Papalık vasıtasıyla Batı'dan Haçlı seferlerini çağırması, özellikle 1439 Floransa Konsili'ne kalabalık bir katile ile katılmış olması, Osmanlıları büyük kaygıya düşürdü. Floransa toplantısını Osmanlılar yeni bir Bizans-Haçlı tehdidi olarak görmüş ve Bizans'a son vermek için kesin karara varmışlardı.⁹ Bu bakımdan Konstantinopolis'in kaderinde, 1439 tam anlamıyla bir dönüm noktasıdır. İstanbul'u ortadan kaldırmak, devletin iki parçasını, Rumeli ve Anadolu'yu birleştirmek, "aradaki bu nifak merkezini ortadan kaldırmak" (Fatih'in Edirne nutku) Osmanlılar için ve bu arada genç Sultan Mehmed

için (Edirne'de ilk sultanlığı 1444-1446) bir ölüm kalım kararı olarak saptanmıştır. Çandarlı Halil Paşa'nın rakipleri, Sultan Mehmed'in lalaları, seçkin askerler, Zağanos ve Şahabeddin paşalar, sultanı fetih için biteviye teşvik etmekte idiler. Sonunda II. Mehmed 1453'te bu şehri fethetti ve yeni bir imparatorluğun temellerini attı.

Fatih Döneminde İstanbul:

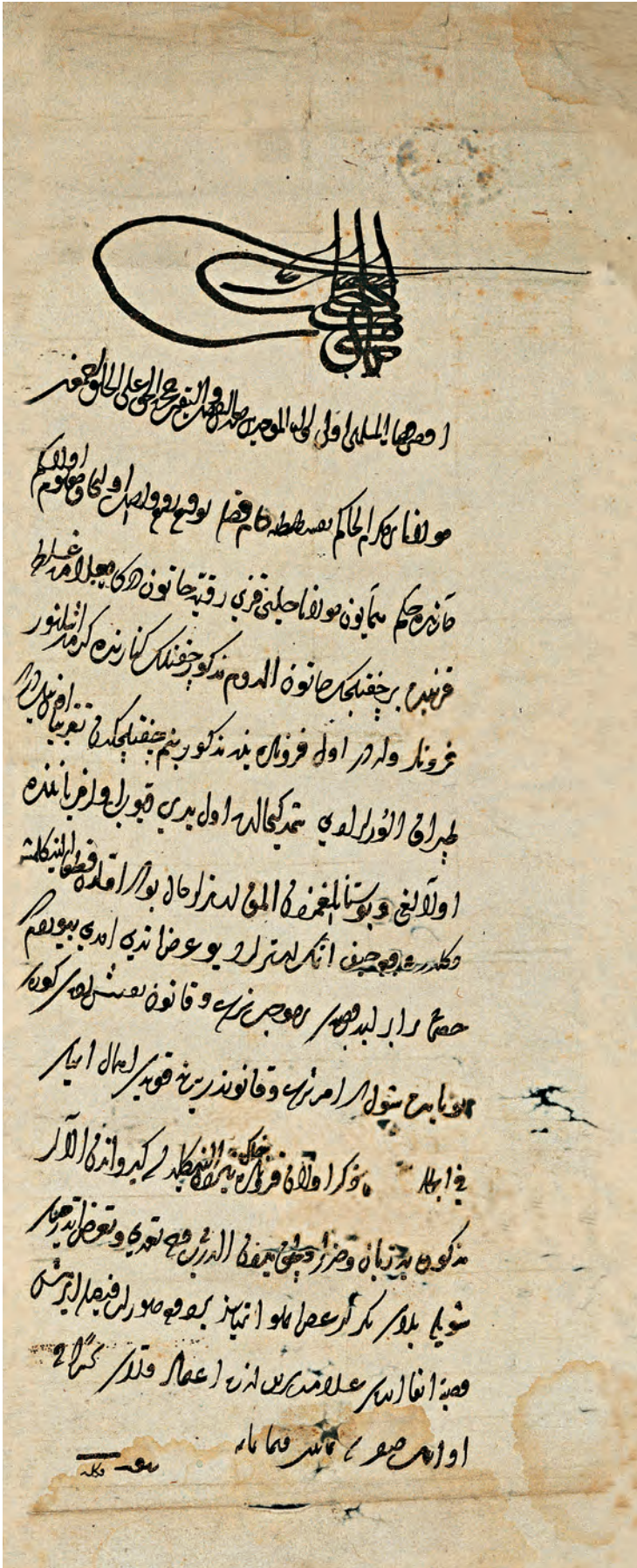
1455 İstanbul ve Galata Tahriri

1455 yılında Fatih Sultan Mehmed'in emriyle yapılan İstanbul tahriri fetihten sonraki durumu gösteren en önemli belgedir.¹⁰ Galata ile ilgili bölüme girişte, defterin H 860 yılı Muharrem ayının başında ya da fetihten yaklaşık iki buçuk yıl sonra tamamlandığı belirtilmektedir. Aslı bulunmayan ancak fotokopisi elde bulunan bu eksik el yazmasının yalnızca 128 sayfası günümüze gelebilmiştir. Galata ile ilgili bölümün son birkaç sayfası kayıpkın, elimizde sadece 37 sayfası bulunan İstanbul ile ilgili

⁸ İnalçık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, s. 133-136.

⁹ Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkik ve Vesikalar*, Ankara 1954.

¹⁰ Halil İnalçık, *The Survey of Istanbul, 1455*, İstanbul 2012.

5- Fatih Sultan Mehmed'in Galata civarındaki kiremitçi fırınlarının komşu çiftliğe zarar vermesinin önlenmesiyle ilgili Haziran 1475 tarihli fermanı (BOA, MF, nr. 1/1)

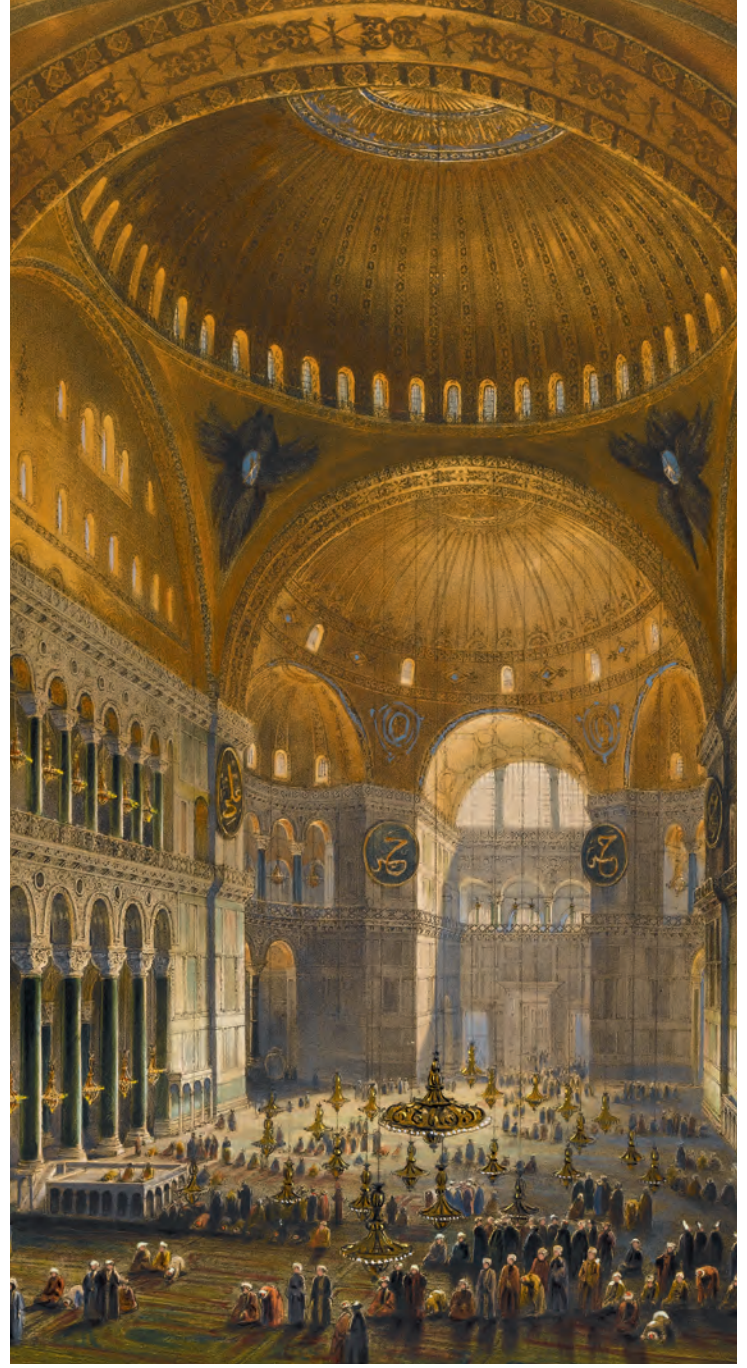

6- Fatih Sultan Mehmed tarafından camiye çevrilen Ayasofya Camii'nin dış görünümü (Fossati)

bölümde büyük boşluklar vardır. Edirnekapı'dan Marmara kıyısındaki Küçük Ayasofya Camii'ne kadar olan hattın doğusunda kalan şehrin kuzey kısmıyla ilgili bölümün tamamı kayıptır. Yani fotokopide Haliç'in en kalabalık mahalleleri olan Tekfur Sarayı, Fatih, Beyazıt, Ayasofya mahallelerinin bulunduğu bölüm eksiktir. Ancak, kayıp kısmın bir bölümü orijinalinden yırtılmış hâlde bir Başmuhasebe defterinde bulunmuştur. Öte yandan Fatih Sultan Mehmed'e yakın Rum tarihçi Kritobulos, fetihten sonraki ilk günlerde esir Rumların şehre

yerleştirilmesiyle ilgili ilginç ayrıntılar vermektedir:¹¹ “Bütün muharebelerde ve şehrin teslim alınması sırasında ölen Romalı ve yabancılar, erkek, kadın ve çocuk olarak hemen hemen dört bin olarak bildirildi ve yaklaşık beş yüzü ordudan olmak üzere elli binden biraz fazla esir alındı.” Esirlerin beşte biri, sultanın payı olan yaklaşık bin adam “Daha önce Stenties olarak adlandırdıkları denizcilerden oldukları için hanımları ve çocukları ile birlikte şehir limanının kıyılarına yerleştirildi. Onlara

7- Fatih Sultan Mehmed tarafından camiye çevrilen Ayasofya Camii'nin iç görünümü (Fossati)

evler verdi ve belirli bir süre için vergilerden muaf tuttu.” İlk kararı, “uygun gördüğü asilzâdeleri hanımları ve çocuklarıyla birlikte yaşamak üzere yerleştirmektir. Daha sonra onlara evler ve araziler ile erzak verdi ve her şekilde yardım etmeye çalıştı.”¹² Ancak Büyük Duka Notaras'ın da aralarında bulunduğu asilzâdelerin “artık kendi menfaatleri için, daha önce sahip olduklarını elde etmek amacıyla oyun kurmaktan çekinmeyeceklerine ya da oraları düşmanlara terk edeceklerine dair uyarının

¹¹ Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, çev. Charles T. Riggs, Princeton 1954.

¹² Kritovoulos, *History of Mehmed*, s. 83 vd.

ardından hepsi idam edildi. Daha sonra pişmanlıkla kendisine bu tavsiyeyi veren vezirleri Zaganos ve Şahabeddin'i cezalandırdı.”¹³

Bu kayıtlar Tahrir defterindeki bilgilerle desteklenebilir. Zira defterde, şehre yönelik iskân hakkında önemli bilgiler verilir. Bu noktada fethedilen şehrin mahallelerine iki göçmen dalgası geldiği dikkati çeker. İlk göçmenler, hemen fetihten sonra geldi. Görgü şahidi Osmanlı tarihçisi Tursun Bey'e göre, Fatih zengin fakir kendi isteğiyle gelen Türklerin istediği evi ya da konağı seçebileceğini ve kendilerine bunların mülkiyetinin verileceğini ilan etmişti.¹⁴ Tursun Bey, çağrışı duyan çok sayıda Türkün gelip evlere ve konaklara yerleştiği bilgisini ekliyor. Bunun Anadolu ve Trakya'dan bir göçmen dalgasını harekete geçirdiği anlaşıyor. Ama gelenler, harap olmuş ölü bir şehirde geçim şansı görmeyip kısa sürede şehirden ayrıldılar. 1453'ün Haziran ayında Edirne'ye doğru yola çıkmadan önce Fatih, 1453 Eylül'üne kadar İstanbul'a 5.000 hanenin getirilmesini emretmişti. İstanbul'un ilk subaşı Karıştıran Süleyman Bey'e, şehri yeniden nüfuslandırma işi için özel emirler verilmişti. Bu arada 1453 yazı boyunca Galata ve Silivri'den insanlar İstanbul'a sürüldü. Fatih, aynı yılın sonbaharında İstanbul'a döndü. Şehrin yeniden nüfuslandırılmasına dair emirlerinin umduğu gibi başarılı olmadığını görünce kesin önlemler aldı.¹⁵ Kuşatmadan önce kaçan Hristiyanları İstanbul'a dönüp yerleşmeye teşvik etmek için 6 Ocak 1454'te Georgios Skholarios'u (II. Gennadios) patrik tayin etti.¹⁶ Sultan daha sonra, Bursa halkını İstanbul'a göç etmeye ikna edemeyen “bazı yerel görevlileri” cezalandırmak üzere Bursa'ya gitti. Orada belli bir sayıda nüfusun, İstanbul dışındaki Eyüp kasabasına yerleşmek üzere sürülmesini emretti.¹⁷ Bursa'da 35 gün kaldıktan sonra İstanbul'a döndü ve 1454-1455 kışında Edirne'ye gitmek üzere yola çıktı. Aralık 1455'te tamamlanan tahrir

¹³ Kritovoulos, *History of Mehmed*, s. 84-88; II. Mehmed'in daha sonraki dönemlerde Rumlara lütufları için bkz. Halil İnalcık, “The Status of the Greek Orthodox Patriarch”, *Essays in Ottoman History*, İstanbul 1998, s. 204-206.

¹⁴ *Târîh-i Ebü'l-Feth: The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, nşr. H. İnalcık ve R. Murphey, Minneapolis ve Chicago 1978.

¹⁵ Bkz. Halil İnalcık, “İstanbul”, *EF* (İng.), IV, 224-226.

¹⁶ George Sphantzes, *The Fall of the Byzantine Empire: A Chronicle*, ed. ve çev. Marios Philippides, Amherst 1990, s. 134: “Sultan, ayrıca kuşatmadan önce şehrimizi terk edenlere evlerine döndükleri takdirde evlerin tamiri ve gayrimenkullerin dağıtılması hususunda, hiçbir şey olmamış gibi rütbe ve dinlerine göre muamele edileceğini ilan etti.”

¹⁷ Eyüp için bkz. Halil İnalcık, “Eyüp Projesi”, *Eyüp: Dün / Bugün: Sempozyum*, 11-12 Aralık 1993, haz. Tülay Artan, İstanbul 1994, s. 1-23.

8- Zeyrek Camii'nin dış görünümü (Gurlitt)

defteri tam da bu durumu göstermektedir. Fatih, Edirne'ye gitmeden önce tahrir emrini vermiş olmalıdır.

Göçmenlerin kimliği ile ilgili ayrıntılar veren tahrir, yerleşim düzenlerini tanımlamaktadır. Burada, büyük göçmen gruplarının Top-yıkığı, Sufiyan, Altımermer ve Samatya mahallelerine yerleştiğini görüyoruz. Top-yıkığı Mahallesi'nde, 5'i Rum, 33'ü Müslüman ve 45'i Yahudi olmak üzere 83 hane bulunuyordu. Bu yeni göçmenlerden önce, evlere Kocaeli (41), Eflugan (Kastamonu) (3), Bolu (3), İnönü (21), Kestel (Bursa'nın nahiyesi), Manisa, Borlu, Burgaz, Çorlu ve Tekfur Dağı'ndan (20) göçmenler ve Filibe'den (Plovdiv) (34) Yahudiler yerleşmişti. Oldukça geniş yerleşim sağlanan mahallelerden biri olan Samatya Mahallesi, ilginç bir tablo ortaya koymaktadır. Kuzeybatı Anadolu'da Kocaeli, Bursa, Balıkesir, Seferhisar ve Menteşe ile Rumeli'de Gelibolu'ya kadar dağınık yerlerden gelen ilk göçmenlerin hepsi Müslüman idi. Mahalledeki 13 “Rumdan” üçü İstanbul'un yerlisi, biri keşiş olarak tanımlanmıştır.

9- Zeyrek Camii'nin iç görünümü (Gurlitt)

Ancak 1455 tahriri sırasında mahallenin nüfusu farklı bir görüntü arz etmektedir. İlk Müslüman göçmenlerin çoğu firari olarak belirtilirken, geri göçe Rumların da katıldığı görülmektedir; Müslümanların ve diğerlerinin terk ettiği evlere İzdin'den (Zituni) gelen 37 kişilik büyük bir Yahudi grubu yerleşmiş bulunmaktadır. Manastırlardaki sekiz evde Müslüman göçmenlerin yaşamaya devam ettiği belirtilmiştir. Bolulu Şahin'in terk ettiği bir eve iki Rum yerleşmişti. Manastır evlerinde Yahudi bulunmuyordu.

Adını aynı adlı kiliseden alan İsa-Kermesi Mahallesi, Rum karakterini muhafaza ettiği için, diğerlerinden açık bir biçimde farklı bir düzen sergilemekte idi. Bu mahallede Bolu, Yenice, Ayazmend, Ankara ve Boğaz-Hisar dâhil, Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelen Müslüman göçmenler oturuyordu. Bu Müslümanlardan altısı, Aya Dimitri "Palologoz" Manastırı'nın avlusundaki evlere yerleşmişti. Mahallede, hepsi Mirlosi Manastırı'na ait evlerde ikamet eden sekiz "kalogerya", bir "kalogeros", bir rahip ve dört başka Rum dâhil, 19 Rum yaşıyordu.

Bu, Rum çoğunluğa sahip tek mahalledir ve Rumların çoğunun mahalledeki manastırlara ve kiliselere mensup olduğu anlaşılmaktadır. Altımermer Mahallesi'nde, Trakya'da Çorlu'dan gelen Müslümanlar çoğunlukta iken (14 hane), terk edenler arasında Bolu'dan (2 hane) ve Bolu yakınında bir yer olan Çağa'dan (4 hane) Müslümanlar bulunmaktadır. Son grupta bir debbağ, bir fakih ve bir ahî vardır. Bazılarının izin aldıktan sonra gitmesi, şehirden tam anlamıyla ayrılamadıklarını göstermektedir. Ayrılan ilk göçmenlerin çoğu *firari* olarak belirtilmiştir.

Tahririn bu kısmında listelenen 27 manastırdan yalnızca birinde Rumlar yaşamaktadır. Diğerleri boştur ya da Müslüman göçmenler yerleşmiştir. Defterin günümüze ulaşan hâliyle kapsadığı alanda, 40 kilise listelenmiştir. Çoğu ev bir manastırın duvarları içindedir. Yalnızca ikisi hâlâ Rumlara aittir.

Tahriri yürütme görevi, o zamanki Bursa Valisi Cübbe (Cebe) Ali Bey'e verilmişti. O da Fatih Sultan Mehmed döneminin ünlü tarihçisi, kuzeni Tursun Bey'i seçti.¹⁸ Tursun Bey kaydın amacını ve genel arka planını şöyle tasvir etmektedir: Şehrin fethedilmesinden sonra sultan, kendi isteğiyle gelenlere önceki sakini tarafından terk edilmiş bir evi mülk olarak vermişti. Bunun üzerine, zengin fakir halk, şehre akın ederek evlere yerleşti. Daha sonra sultan, bütün bu evlerin kaydedilmesini, her birinden şartlara uygun bir kira (*mukâta'a*) alınmasını emreden yeni bir ferman çıkardı. Çünkü mülk olarak bahşedilen, bina idi; bunun arsası Ayasofya Camii Vakfı'na aitti, bu nedenle binanın arsası için kira ödenmeliydi. Anlaşıldığına göre Fatih, Ayasofya'ya çok önem veriyordu. Fethedilen şehre girdiği gün, İstanbul'un imparatorluğunun payitahtı, Ayasofya'nın da başkentinin cami-i kebir olduğunu ilan etmişti. 1457'de Müslümanların kullanımına açılmış diğer Bizans dinî yapılarını, Ayasofya vakıflarına devretmişti: Bunlar Pantocrator ya da Zeyrek Camii, St. Saviour Pantepoptes ya da Eski İmaret Mescidi idi.¹⁹

Tursun Bey konuyla ilgili olarak şunları da yazar: "Kayıt nedeniyle pek çok ev el değiştirdi. Örneğin, arsanın kirasını ödeyemeyen bir kişi ayrılıp imkânlarına uygun başka bir eve geçmek zorunda kaldı. Kayıt tamamlanıp sultana arz edildikten sonra, yaklaşık iki bin fuç (100 milyon) akçenin tahakkuk ettiği ortaya çıktı. Ama hemen sonra, sultan kirayı kullarına (askeriye) ve tebaasına bağışladı ve tuğrasıyla tezyin edilmiş mülknâmelerin,

¹⁸ Halil İnalcık, "Tursun Beg, Historian of Mehmed the Conqueror's Time", WZKM, 1977, sy. 69, s. 55-71.

¹⁹ Aşağıda Kilise ve Manastırlar bölümüne bkz.

kira (*mukâta'a*) alınmaksızın onlara verilmesini emretti.” Fatih payitahtın iskânı için sürgün metodunu kullanmış, Yahudilerin yanı sıra, sürgün olarak çeşitli tarihlerde Sırbistan, Ege adaları, Yunanistan, Mora gibi bölgelere yaptığı seferlerde esir ettiği halkı İstanbul şehrinde ve civar köylerde yerleştirmiştir. Bunlar kul yani harp esiri statüsü altında bulundukları yeri terk edemez, etraf reaya ile evlenemezdi. İstanbul’a sürgün yoluyla getirilen ve yerleştirilen Hristiyan halk çoğunlukla Rumlardan oluşmaktaydı. Tabi bu arada şehir imar edildikçe etraftan Türkler ve özellikle Rumlar gelip şehirde yerleşmişlerdir.

Bu şekilde ilk nüfus hareketleri şehrin imarının da başlangıcı olacaktı. Bu ilk yerleştirme teşebbüsleri sırasında İstanbul’un fiziki durumu hakkında en önemli bilgiyi 1455 tahriri verir. Bu tahrire göre şehirdeki yerleşim birimleri yani mahalleler şunlardı: (Tahrir defterinde Ayasofya Mahallesi ve bitişik mahalleleri gösteren bölüm kayıptır):

Eski Balat
Avrantharya (Ayvansaray)
Balat
Badrak (Patrik)
II. Balat
Zağanos Paşa
Perokambiyo (?)
Kızlar Manastırı
Kron
Misivyani (Mesoyani?)
Liko Sprios
Lips
Kir Martas
Megalo Dhimestiko
Manastır Ayos Hristoferoz
Sofyan
Top-yıkığı
Kir Nikola
Ral Karmir
Kılıc
Istraduthna
Bâb-ı Silivri
Altımermer
Kastel-Hirise
Ipsomethya (Samatya)
İsa-Kermesi
Kızıлтаş
Azebân
Büyük Balat.

Bu mahalle adları gösteriyor ki, 1455’te Bizans

mahalleleri büyük ölçüde eski adlarıyla bırakılmıştır. Bazıları Türkçeleştirilerek devam etmiş; *Top-yıkığı* Mahallesi gibi bazı mahalleler de Müslümanların yoğunlukla yerleştiği mahalleler olmuştur. Balat, Yahudi sürgünlerin yerleştirildiği mahallelerdendi. Zağanos Paşa adını taşıyan mahalle, Zağanos Paşa sürgüne gönderildikten sonra değiştirilmiştir (1455). Azebân Mahallesi, deniz erleri olan azapların kalabalık hâlde yerleştiği bölgeydi. Kastel-Hirise (Altın Kapı), Bizans devrinde ordunun şehre giriş kapısı ve merasim alanıdır. Fatih burada şehrin son savunma yeri, iç hisarı, Yenikule adıyla tanınan kaleyi inşa etmiştir. Yenikule şehrin en iyi korunmuş iç kalesi olarak Fatih devrinde devlet hazinesinin saklandığı, daha sonra devlet tutuklularının muhafaza altında tutulduğu hisardır.

1455 tahriri İstanbul’da yerleşen ilk resmî kişileri de gösterir. Osmanlılar bir yeri fethedince idarenin başı olarak bir asker subaşı ve bir kadı tayin ederlerdi. İlk subaşı Karıştıran Süleyman Bey idi. 1455’te Çakırcıbaşı Hamza’nın onun yerine tayin edildiğini görüyoruz; Hamza Bey, İstanbul kuşatmasında büyük hizmetler yapmıştı (sonradan 1462’de Vlad Dracula tarafından katledilmiştir). İlk kadı olarak Hızır Bey tayin edilmiştir. Fatih, Edirne’ye dönüşünde Hızır Bey’e surların topar tarafından yıkılmış olan kısımlarını tamir etmesi emrini vermiştir. Hızır Bey’in, Fatih İstanbul’a döndükten sonra sunduğu onarım hakkındaki raporu bize kadar gelmiştir.²⁰ 1455 tahririnde şehirde bazı kilise ve manastırların derviş gruplarına verildiği dikkati çeker. Tasavvuf ehli ve tarihçi Âşıkpaşazade’ye Cibali bölgesinde “Âşıkpaşa Zaviyesi” adıyla bir zaviye kurması izni verilmiştir. Âşıkpaşazade’ye ayrıca İstanbul ve Galata’da birtakım eski Bizans binalarının mülk olarak bağışlandığı da görülür. Ulemadan Fatih’in gözdelerinden Mevlana Alaeddin Tusî’ye şehirde bir mekân bağışlanmış idi. 1455 tahririne göre, şehirde ilk yerleşen Müslümanlar, asker sınıfından yeniçeriler, azaplar, topçular, hisar erleridir. Keza sarayda kapucubaşı ve padişah kulları yerleşmiş bulunuyordu. Askerî sınıfın yerleştiği binalardan kira alınmazdı.

1455 tahriri bir bakıma Bizans dönemindeki fiziki özellikleri de yansıtır. Şehir aslında dışarıdan gelen ana yollarla bağlantılı bir fiziki düzene sahipti. Marmara kıyısınca Çekmece üzerinden gelen ana yol Silivrikapısı’ndan şehre girerdi. Bizanslılar, Büyük Çekmece’de şehrin ilk savunma hattı olarak Silivri Hisar’ı ile başka bir hisar yapmışlardı. Öteki ana karayolu Edirnekapı’dan şehre ulaşırdı. Osmanlı devrinde karadan

²⁰ İnalcık, *The Survey of İstanbul*, s. 633-635.

10- Fethiye Camii (Gurlitt)

gelen kervanlar bu kapıdan girerler ve Kapalıçarşı bölgesine inerlerdi. Edirnekapi'dan sonra şehir içinde yol, *Divanyolu* adıyla şöhret kazanmış ve İstanbul'un karadan gelen en önemli *şâhrâhı* sayılmıştır.²¹ Sonraki dönemlerde surdışında bu kapılar etrafında Halvetî Tekkesi ve saray büyüklerinin mükellef bahçeleri yer alacaktır. Bizans döneminde surdışı Ayazma etrafında Bizans ve Ermeni kiliseleri yer almakta olup bu gelenek Osmanlı devrinde de devam etmiştir. Denizden gelen gemiler şehre başlıca şu limanlarda ulaşırlardı: Haliç'te Neorion (Eminönü) ve Perama (Balıkpazarı), Galata'da Perşembe pazarının son bulduğu Yağkapanı İskelesi. Marmara tarafında eski Theodosios-Elephtherios Limanı (sonradan terk edilmiş, Langa Bostanları), Iulianos Limanı, Osmanlı donanmasının kapalı havuzu Kadirga Limanı olarak kullanılmıştır. Haliç limanlarından Galata Limanı'na

özellikle Ege ve Avrupa'dan gelen gemiler yanaşırdı. Yağkapanı İskelesi Ege adalarından gelen zeytinyağın ithal edildiği limandı. Cenevizliler zamanından kalma mahzenlerin kayıtları 1455 tahririnde de yer almaktadır. Haliç, İstanbul'un balık yönünden iaşesinde önemli bir yer olduğu gibi deniz ulaşımının odaklandığı limanlara da sahipti. Fatih'ten sonra özellikle Kanunî Sultan Süleyman döneminde Kasım Paşa Koyu, Osmanlı donanmasının üslendiği Tersane, ülkenin bahrî üssü durumuna geldi. Bölgede donanma erlerinin ve kürekçi halkın yerleşmesi, Galata şehrinin değişiminde önemli rol oynayacaktır. Kaptanıderyanın sarayı ve gemi tezgâhları Tersane'de konuşlanmıştır.²²

1455 tahriri şehir içindeki kilise ve manastırlar hakkında da bilgi verir. Bu durum yukarıda belirtildiği

²¹ Surlardaki kapılar için bkz. Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, II c., İstanbul 1336.

²² Tersane için bkz. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992.

gibi Bizans döneminin son yüzyılındaki Konstantinopolis hakkında hayli açıklayıcıdır. Ayrıca Fatih dönemindeki İstanbul'un fiziki yapısı hakkında fikir verecek özellik arz eder.

1455 İstanbul tahririnde kaydedilmiş kiliseler şunlardır:²³

- 1) Akşathiblos Kenîsesi (yeri Ral Karmir Mahallesi), bu kilise Bozdoğan Kemeri bölgesinde olup sonradan Kalenderhane Camii adıyla camiye çevrilmiştir. Rumca adı *Theotokos Diakonnissa Kilisesi*'dir. 1455 tahririnde bu kilise ayrıca altı ev ve bir küçük kiliseyi içine almaktadır. Bu bölgede başka bir kilise daha olup Müslümanlar bu kiliseyi mahalle mescidi hâline getirmişlerdir.
- 2) Mirlos Manastırı, Grekçe adı Myrelaiou. Langa bölgesinde; sonradan Bodrum Camii. 1455 tahririnde "Manastır nâm Mirlos". Buradaki üç küçük kilise fetihten sonra Rumların elinde bırakılmıştır.
- 3) Istudhyo Manastır ve Kilisesi (Mone tou Prodromou en tois Stoudiou), bu manastır Altınkapı (Yedikule) bölgesinde olup Çakırcıbaşı Hamza Bey'e verilmiştir. Bu büyük manastırın kalıntıları bugün duvarla çevrilmiş önemli bir tarihî eserdir. Sonradan İmrahor İlyas Bey tarafından camiye çevrilmiş olup İmrahor Camii olarak bilinir.²⁴
- 4) Kızlar Manastırı, (Andrei en ti Krisei), sonradan Koca Mustafa Paşa tarafından camiye çevrilmiştir (1486).
- 5) Hora Kilisesi ve Manastırı, Balat Mahallesi'nde olup Rumca adı *Hristou tis Khoras*'tır. Tekfur Sarayı civarında olan bu manastır, Kahriye (Kariye) Camii adıyla günümüze kadar gelmiştir. 1455 tahririnde terk edilmiş bir manastır olarak kayıtlıdır. Bu kilise ve manastır 1511 tarihinde Atik Ali Paşa Camii adıyla camiye çevrilmiştir.
- 6) Kir Martas Manastırı, (Kyras Marthas Manastırı), Kırkçeşme Mahallesi'nde Sekbanbaşı Mescidi olarak bilinir.
- 7) Lips Manastırı (Mone tou Libos), 1497 tarihinde Fenarî İsa Camii adıyla camiye çevrilmiştir.
- 8) Aya Marina Manastırı, Canalıcı Mahallesi'nde olup Fatih Camii'nin karşısındadır. Bu mahallede *Mayametro* adıyla başka bir manastır bulunmaktadır.
- 9) Ral Kirmir Manastırı, Kırkçeşme yakınında Azaplar Hamamı civarındadır, 1455 tahririnde bir kilise ile üç büyük haneyi içermektedir.
- 10) Kızıltaş Mahallesi'nde dört manastır yazılmıştır.

a. Ayos Vasilos Manastırı

²³ İnalcık, *The Survey of İstanbul*, s. 488-500 (Bu tahrir defterinin noksan olduğu unutulmamalıdır).

²⁴ İnalcık, *The Survey of İstanbul*, s. 491.

b. Pavselib Manastırı (Bu manastır Bizans zamanında Theotokon tes Pusolytes adıyla bilinir.).

c. Hristholni Manastırı

d. Suyanitas (?) Manastırı

- 11) Prodhermez Manastırı, manastıra bağlı 100 kadar ev ve iki kilise zikredilmiştir. Fetih sırasında burası kullanılmakta olan büyük bir manastır idi.
- 12) Aya Dimitri Kilisesi (Hagios Demetrios Kananu), fetihten sonra boş olarak kalmış, etrafındaki evlere Yahudiler yerleştirilmiştir. Kilise 1597'de patrikliğe ait bir kilise olarak zikredilmiştir. Patrikhane'nin hemen arkasındadır.
- 13) Aya Narkiro Manastırı (Agion Anargyron Kosma Manastırı olma ihtimali vardır.). Manastır Altımermer Mahallesi'ndedir. Bu manastır etrafında fetihten sonra da Rumların yerleşmiş olduğunu görüyoruz.
- 14) Ayos Hristoferoz Manastırı (Agiou Christophoru). Bu küçük manastır Lips Mahallesi civarında olmalı.
- 15) Marul Manastırı (Maroule), Edirnekapısı'na yakındır. Bu mahallede iki küçük manastırla beş kiliseden söz edilmektedir. Manastır, sonraları Mustafa Çavuş Mescidi hâline getirilmiştir.
- 16) Kir Nikola Manastırı, Kara Ahmed Paşa Camii yakınında olmalı.
- 17) Kılıç Manastırı, Bizans adıyla *Xylinitou* Manastırı olmalı. Bu manastır Topkapı ile Mevlevîhanekapı arasında olmalı. Bu kiliseye bağlı bir *tımarhane* (hastane) bulunmaktaydı.
- 18) İpsomethia Manastırları, burada üç manastır bulunmaktaydı ve bunlar Silivrikapı'nın dışında, Balıklı'da idi.
- 19) Büyük Balat Mahallesi'nde iki manastır bulunmaktaydı.
- 20) Hagia Theodosia Kilisesi, bu kilise başlangıçta bir depo olarak kullanılmış ve XVI. yüzyılda camiye çevrilmiştir. Cami, Gül Camii adıyla tanınır. Son Bizans İmparatoru XI. Konstantinos'un bu camide bir odada gömülmüş olduğu rivayeti devam etmektedir.²⁵ Daha sonraki dönemlerde şehirde İslam nüfusu artıp Müslüman mahalleler kuruldukça yerel kiliseler, cami veya mescide çevrilmiştir. S. Eyice, Osmanlı devrinde devam eden Bizans kökenli cami, mescit ve anıtlar üzerinde dikkatli bir liste vermektedir.²⁶

²⁵ Bizans devrindeki kiliselerin ve manastırların yerleri üzerinde A. Berger'in "Streets in the Constantinian Town" planı (*Dumbarton Oaks Paper*, plan nr. 4) güvenilir bir topoğrafi vermektedir

²⁶ *İstanbul: Petit Guide A Travers les Monuments Byzantins et Turcs*, İstanbul 1955. Ayrıca bk. Süleyman Kırmıtay, *Converted Byzantine Churches in Istanbul: Their Transformation into Mosque and Masjids*, İstanbul 2001.

11- Kariye Camii (Gurlitt)

İstanbul'da camiye çevrilen Bizans kiliseleri şunlardır:

- 1) Ayasofya Camii, St. Sophia Kilisesi
- 2) Küçük Ayasofya Camii, St. Sergius ve Bacchus Kilisesi
- 3) Kalenderhane Camii, Akataleptos Kilisesi (Diaconissa Kilisesi)
- 4) Molla Güranî Camii veya Vefa Kilise Camii (St. Theodore Kilisesi)
- 5) Bodrum Camii veya Mesih Ali Paşa Camii (Mirlos/Myrelaiou Kilisesi)
- 6) Koca Mustafa Paşa Camii veya Sünbül Efendi Camii (Andrei en ti Krisei Kilisesi)
- 7) Sancakdar Hayreddin Mescidi (Gastria Manastırı)
- 8) Manastır Mescidi (Topkapı-Aksaray'da)
- 9) Fenarî İsa Camii, Constantine Lips Kilisesi (Mone tou Libos Kilisesi)
- 10) Zeyrek Kilise Camii (St. Saviour Pantocrator Kilisesi)

- 11) Şeyh Süleyman Mescidi: Fatih Sultan Mehmed'in zamanında Şeyh Süleyman tarafından mescide çevrilmiş.
- 12) Eski Camii (St. Saviour Pantepoptes Kilisesi)
- 13) Ahmed Paşa Mescidi (St. John the Baptist in Trollo Kilisesi), Çarşamba semtinde.
- 14) Fethiye Camii (St. Mary Pammakaristos Kilisesi)
- 15) Kefeli Mescidi (Manuel Manastırı)
- 16) Kasım Ağa Mescidi: Edirnekapı'da Çukurbostan'a yakın bu mescit, Odalar Camii ile beraber bir kiliseye ait olmalı.
- 17) Kariye Camii (Kahriye) (Atik Ali Paşa Camii), (St. Saviour in Chora/Hristou tis Khoras Kilisesi).
- 18) Atik Mustafa Paşa Camii (Koca Mustafa Paşa Camii veya Hazret-i Cabir Camii) (St. Peter and Mark Kilisesi)
- 19) Gül Camii (St. Theodosia Kilisesi)

12- Yedikule ve İstanbul (Gouffier)

Tahrip edilen veya harap hâlde bulunan kilise-camiler ise şöyle listelenebilir:

- 1) Yıldız Dede Tekkesi (Bahçekapı'da)
- 2) Acemi Ağa Mescidi veya Lala Hayreddin Mescidi (St. Mary Chalcoprateia Kilisesi)
- 3) Güngörmez Mescidi (Sultanahmet civarında)
- 4) Hamza Paşa Mescidi (Peykhane veya Tahta Minareli Mescid diye bilinir.)
- 5) Balaban Ağa Mescidi (Aksaray-Laleli-Saraçhane)
- 6) Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi (1934'te Atatürk Bulvarı yapılırken kısmen yıkılmıştır.)
- 7) Haydarhane Mescidi (Aksaray-Saraçhane arasında, bugün mevcut değil.)
- 8) Ese (İsa) Kapı Mescidi (Keza İbrahim Paşa Mescidi veya Manastır Mescidi olarak bilinir.)
- 9) Etyemez Tekkesi Mescidi (Mirza Baba Mescidi) (Etyemez Mahallesi'nde)
- 10) İmrahor İlyas Bey Camii (St. John the Baptist of the Studion Kilisesi)
- 11) Arabacı Bayezid Mescidi (Arabacı Bayezid tarafından mescide çevrilmiştir.)
- 12) Sivasî Tekke Mescidi (Sultan Selim Mahallesi'nde Çukurbostan'da imiş. II. Bayezid zamanında Şeyh Muhiddin'e verilmiştir [1514].)
- 13) Hoca Hayreddin Mescidi (Fatih'te Mesih Paşa

civarında olup *Üç Mihraplı Mescid* diye de bilinir.)

14) Şüheda Mescidi (Karagümrük'tedir.)

15) Odalar Camii veya Kemankuş Mustafa Paşa Camii (Karagümrük'te olup bugün bir bakiyesi kalmamıştır).

Bu cami Kefeli Mahallesi'nde olmalı. 1636'ya kadar Hristiyanların elinde olup etrafında Müslüman halk çoğalınca 1640'ta Kemankuş Mustafa Paşa tarafından camiye çevrilmiştir).

Haliç boyunca kilise-mescitler

1) Toklu İbrahim Dede Mescidi (St. Thecla Kilisesi)

2) Sinan Paşa Mescidi (Kızıl Mescid diye de bilinir.

Ayakapı civarındadır. Bu bina Kaptan Sinan Paşa tarafından camiye çevrilmiş).

İstanbul'daki Bizans eserleri, İslami mabetler hâline çevrilmesi ve zengin vakıflarla desteklenmesi sayesinde günümüze kadar gelmiş bulunmaktadır. Bu vakıf desteği olmasaydı belki de bu eserlerin zamanımıza ulaşması mümkün olmazdı. Ayasofya dâhil Zeyrek Camii ve başkaları bugün Müzeler Genel Müdürlüğü ve Vakıflar Genel Müdürlüğü idaresi tarafından onarılmakta ve bunların bakımı yapılmaktadır.

Fatih'in İstanbul'u Yeniden İmarı

Fatih, fetihten sonra "kayser" unvanını, *hakan*, *sultan*, *halife* ve *padişah* unvanları arasına kattı. Çağdaş İtalyan

kaynaklarının yinelediği gibi, İstanbul’u fethettikten ve onu “payitaht” ilan ettikten sonra, kendisini Doğu-Roma (Bizans) imparatorlarının halefi olarak görüyordu. Fatih, “Kostantiniyye” çevresinde, eskiden Byzantion’a tâbi bütün ülkeleri fethetmek ve sıkı bir merkezîyetçilikle İstanbul’a bağlamak planını benimsedi. Örneğin, Anadolu ve Balkanlar dışında Güney Kırım ve Güney İtalya’yı (buraları eskiden Bizans’a tâbiydi) imparatorluğuna katma girişimleri dikkate değerdir. Stratejik bakımdan da, İstanbul’un fethi ve Boğazlar’da egemenlik, Anadolu ve Balkanlar, Karadeniz ve Ege Denizi üzerinde egemenlik, Osmanlı İmparatorluğu’nun tam ve gerçek anlamda kuruluşunu ifade ediyordu. Fetih’ten sonra Fatih, anlamlı bir biçimde *Sultânü’l-Berreyn ve Hâkânü’l-Bahreyn* yani İki Karanın Sultanı ve İki Denizin Hâkimi unvanını benimseyecek; İstanbul’u, Anadolu ve Balkanlar’ı birleştiren güvenli bir kilit durumuna getirmek ve bu iki kıtayı birleştiren yolları güvence altına almak için Çanakkale Boğazı’nın iki yanında Sultaniye (bugün Çanakkale) ve karşısında Kilidülbahr kalelerini yaptıracaktır. Kuşatmadan önce Rumelihisarı’nı yaparak Anadolu ve Rumeli hisarlarıyla Karadeniz’den gelecek bir saldırıya karşı İstanbul’u ve iki kıyı arasındaki trafiği güvence altına almıştı. Bu tahkimatla, Boğazlar’da Türk egemenliği ilk kez tam anlamıyla kurulmuş oluyordu. Fatih, Rumeli ve Anadolu’da askerî seferlerini “iki kara ve iki deniz”e egemen merkezîyetçi imparatorluğu yaratma amacıyla yaptığı gibi, bir temel kaygısı da İstanbul’u bu imparatorluğa layık bir metropol, gerçek bir “payitaht” hâline getirmektir. O, ayırt etmeksizin her tür mezhepten insanın kentte yerleşmesi ve geçimini sağlaması için gereken altyapı önlemlerini aldı. O zamana kadar Bizans’ı gölgede bırakmış olan Osmanlı Bursa’sı ve Edirne gibi, yeni “payitaht” İstanbul da gelişmiş bir Osmanlı şehircilik geleneği ile planlı bir şekilde yeniden inşa edilmiştir. Genel inanın, İslam kentlerinin bu arada Osmanlı kentinin, hiçbir plan olmadan kendi hâline bırakılmış plansız bir yerleşme alanı hâlinde bulunmasıdır. Aşağıda değinilecek ayrıntılı bilgiler, bunun tersini kanıtlamaktadır. Osmanlı kentleri ibadet, idare ve pazar yerlerini içeren bir çekirdek çevresinde oluşur. Büyük Osmanlı kentlerinde olduğu gibi ticaret ve çarşı bölgesinin çekirdeği sayılan Bedesten’in inşasına 1456’da karar verilmiştir. Fatih, ticaretin geliştiği sonraki yıllarda, ipekli kumaşlar için Sandal Bedesteni’ni (bugün açık artırma için kullanılan Müzayede Salonu) yaptıracaktır. Yine her büyük Osmanlı kentinde olduğu gibi, plana göre, Bedesten’in dört kapısından çıkan dört yolun çevresinde birbirine paralel sokaklarda çarşılar yer almaktaydı. Bu çarşılardan, Doğu düşüncesine göre

13- Fatih Sultan Mehmed (Bellini) (1480)

en “asil” olanlar, Bedesten’e en yakın sıralanmıştı. En uzakta, kullanılmış malları satan tüccarın çarşısı olan Bitpazarı vardı. Bu çarşıların tümü Büyük Çarşı’yı (bugün Kapalıçarşı) oluşturmuştur. 1489’da Büyük Çarşı’da 641 dükkân (33’ü ayakkabıcı, 33’ü mestçi, 44’ü takkeci, 50’si arabacı ve terzi, 76’sı kuyumcu ve başka sanatlar) vardı. Sonradan dükkân sayısı 1000’i bulmuş, çarşıların üstü örtülmüş, İstanbul’un ticaret merkezi Kapalıçarşı böylece meydana gelmiştir.

İstanbul su tesisleri de camilere su getirme, halkın su ihtiyacını giderme gibi bir dinî hayır işi olarak ele alınmıştır. Fatih, bu amaçla eski Bizans su yollarını onarıp, ünlü Kırkçeşme’yi yaptırmıştır. Planda belirlenen odak bölgeler çerçevesinde mahallelerin kuruluşuna gelince şöyle bir süreç gözlenmektedir: Toplu hâlde kendi isteğiyle veya sürgün yöntemiyle gelen topluluk, ilkin *cemâ’at* adı altında kentin boş bir bölgesine yerleştirilirdi. Örneğin, İspanya ve İtalya’dan sürülen Yahudi cemaatleri Katalan, Çiçilya (Sicilya) ve başka adlarla ayrı cemaatler

14- İstanbul, Galata ve şehrin etrafını kuşatan surlar (XVI. yüzyıl) (Hünernâme)

olarak yerleştirilmiş; fakat zamanla her cemaat, bir tapınak çevresinde bir mahalle oluşturmuş veya cemaat mensupları daha önce var olan Yahudi mahallelerine dağılmışlardır. Herhâlde cemaat aşamasından sonra kent halkı ile bütünleşme zamanla gerçekleşen bir süreçtir. İdari bakımdan Fatih'in İstanbul'u, kuruluş aşamasında suriçi İstanbul, Galata ve Eyüp (Haslar) kadılikları olarak üç büyük idari birime ayrılıyor ve her kadılık, kadının naipleri idaresinde nahiyelere bölünüyordu. Nahiyeler ise, mahalle mescidinin imamı ve halkı temsil eden kâhya (*kethüda*) idaresinde mahallelerden oluşuyordu. Mahalle gelişmesinde devlet değil, özel kişiler ön ayak olmaktaydı. Mahalle, bir zengin, esnafın ya da bir tüccarın yaptırdığı mescit çevresinde geliyordu. İslam'da egemen mahremiyet kuralı gereği, devlet özel hayatın geçtiği mahallelere doğrudan karışmaz; mahalle işleri, imam ya da kethüda aracılığıyla yürütülürdü.

Fatih, önce Ayasofya Camii kompleksi ile altyapı tesislerini kurmuştur. Sonraları 1463'te Osmanlı kent kurma gelenek ve kurallarını izleyerek İstanbul'da kendi adına bir cami ile *sultanî* bir külliye inşasını emretti. Özetle, bu tesisler her çeşit dinî, sosyal ve ekonomik hizmetleri karşılayan tipik bir Osmanlı çekirdeğini oluşturuyordu. Suriçi İstanbul'unda tesislerin kurulduğu yerler çoğu kez Bizans dönemindeki işlevleri devam ettirmekteydi. Örneğin, Bedesten ve Büyük Çarşı bölgesinde Bizans döneminde Mese'de aynı hizmetler görülmekteydi. İmparatorların Hippodrom'u Osmanlı döneminde, cirit, düğün ve sünnet törenlerinde genel eğlence ve oyunların yapıldığı Atmeydanı hâline gelmiştir. Haliç liman bölgesinde Unkapanı, Bizans döneminde de aynı işlevi görmekteydi. Fakat kent surları ötesinde Eyüp tamamıyla bir Türk kasabası olarak kurulmuştur. Fatih'in Hz. Muhammed'in sahabelerinden Ebu Eyyüb'ün (Eyüp Sultan) mezarı üstünde yaptırdığı türbe, cami ve imaret kompleksi çevresinde zamanla tipik bir Osmanlı kasabası gelişmiştir. Buranın ilk halkı Bursa'dan gelen göçmenlerdi. Ebu Eyyüb, İstanbul'un kutsal hamisi olmuştur. Orta Çağ Avrupa'sında azizlerin mezarları çevresinde kurulmuş kutsal şehirler gibi, Eyüp kasabası da bütün İslam dünyası için bir ziyaret yeri durumuna gelmiş, özgün bir karakter kazanmıştır.

1459'da sultanın emriyle öteki vezirler de kentin başka semtlerinde benzeri imaretler meydana getirdiler, İstanbul içindeki nahiyeler de bu imaret-külliye çevresinde kuruldu. Fatih döneminden sonra II. Bayezid döneminde yapılan belli başlı kompleksler, *imaretler* Mahmud Paşa, Murad Paşa, Gedik Ahmed Paşa, Mustafa Paşa, Çandarlı İbrahim Paşa, Hadım Ali Paşa

15- Eyüp Sultan, XVI. yüzyıl (Lorichs)

külliyeleridir. Kentin çeşitli semtlerinde cami, medrese, mektep, imaret ve halk için dinî ve sosyal başka hizmetleri karşılayan bu külliye çevresinde de zamanla mahalleler kurulmuş, böylece 1500'lerde İstanbul'un 12 nahiyesi ortaya çıkmıştır. 13 km² genişliğinde bir alanı kaplayan suriçi İstanbul, bir merkez çevresinde gelişmiş klasik bir kent olarak tanımlanamaz. İstanbul, daha çok bu geniş mekânda çeşitli nahiye ve sultanın veya vezirlerinin yaptığı büyük külliye çevresinde oluşmuştur. Her nahiye ortasında bir büyük külliye bulunduğu gibi, mahalleler de bir mescit, kilise veya sinagog çevresinde gelişmiştir. Böylece, kentin kuruluşunda külliye patrimoniyal-hiyerarşik bir düzeni yansıtır. Hiçbir vezir sultaninkinden daha büyük bir kompleks yapamaz. Halktan kişilerin yaptığı camiler ise mahalle mescitleridir. İstanbul'da bir merkez bölge aranırsa bu, Haliç liman bölgesi ile Büyük Çarşı'nın bulunduğu pazar bölgesidir. Deniz yolu ile erzak ve eşyanın geldiği ve büyük kaptanların bulunduğu Haliç bölgesiyle Edirnekapı'dan gelen kervanların son durağı Büyük Çarşı, birbirine paralel yollarla bağlantılıdır. Bu yolların iki yanında dükkânlar yer almıştır. Bizans döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde ve günümüzde de bu bölge İstanbul'un en canlı alışveriş yeri, yani şehrin merkezi rolünü üstlenmiştir.

Antik kentlerde olduğu gibi, İslam kentinde de yerleşme iki bölümden oluşur görünmektedir. Büyük tapınak veya büyük pazarın bulunduğu bölümde kentin ekonomik ve sosyal hayatı odaklaşır; burası planlı ve organize. Onun ötesinde halkın özel hayatının geçtiği

gelişigüzel kurulmuş mahalleler yer alır. Herhâlde 200.000'i bulan nüfusu ve 12 nahiyesi ile tarihî Osmanlı İstanbul'u esas olarak II. Bayezid döneminde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, suriçi İstanbul, asıl büyük metropol durumundaydı. Galata, Eyüp (Haslar) ve Asya'dan gelen kervanların son durağı olan Üsküdar ona bağımlı kasabalar hâlindeydi. XIX. yüzyılda Galata-Pera kuzey doğrultusunda büyük bir gelişme göstererek İstanbul'u gölgede bırakacak, Üsküdar ve Kadıköy'den Pendik'e uzanan sahil boyunca mevcut eski yazlık semtler ise ancak 1950-1990 arasında birleşip büyük bir şehir manzarası kazanacaktır. Bu gelişmeler, XV. yüzyılda Haliç liman bölgesinde meydana çıkan İstanbul-Galata pazar bölgesinin merkez işlevini hiçbir zaman bertaraf etmemiştir.

Görüldüğü üzere, Türk İstanbul'un temelini Fatih Sultan Mehmed atmıştır. Vakfiye'de dendiği gibi "Hüner bir şehir bünyâd etmektir, Reaya kalbin âbâd etmektir." (Marifet bir şehir yaratmak, böylece halkın gönlünü yapmaktır.) Bu sözler, vakıf kurumuna dayanan Osmanlı şehircilik geleneğinin bilincini ve amacını özetler.

İstanbul Bedesteni ve Kapalıçarşısı: Şehrin Alışveriş Merkezi²⁷

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'un fetihten hemen sonra harap şehrin yeniden inşasında Ortadoğulu seleflerinin örneklerini takip etmiştir. Müslüman ahalinin şeriatın

²⁷ Halil İnalık, "The Hub of the City: The Bedestan of Istanbul", *International Journal of Turkish Studies*, 1979-80, c. 1, sy. 1, s. 1-17.

16- Fatih Sultan Mehmed'in vakfiyesinin cilt kapağı (VGMA)

esaslarına göre yaşayabilmesi için şehir, fiziksel yapısında İslami bir karakter taşımalıydı. Bu sebeple şehir hayatının odak noktası olarak bir ulu cami, bir dinî merkez inşa edilecekti. Yanı başında dinî yükümlülükleri yerine getirmek amacıyla oluşturulmuş hayır kurumlarına yer verilmeliydi. Bunlar arasında imaretler ve hastaneler bulunmaktaydı. Bu kurumların giderlerini karşılamak amacıyla vakıf prensipleri temelinde gelir getirecek müesseseler, çarşı ve pazarlar oluşturulmalıydı. Bu rant kurumları aynı zamanda, Müslüman halkın sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını da karşılamak üzere tasarlanmışlardı.

Böylece geleneksel Orta Doğu devlet ve toplum anlayışıyla bağlantılı olarak şehrin sosyal yapısı, yüzyıllar boyunca yerleşmiş bir örneği izlemiştir. Şehir halkı üç temel gruba ayrılırdı: *Ulema* ve askerî sınıfın dâhil olduğu sarayla bağlantılı üst sınıf, iç ve dış ticaretle meşgul olan

17- Fatih Sultan Mehmed'in vakfiyesinin ilk sayfaları (VGMA)

tacir sınıfı ve nihayet esnaf ve zanaatkârlar. Bu son iki sınıf *re'âyâ* denilen üretici vergi mükellefleridir. Bu sınıflar sadece ekonomik faaliyetleri bakımından değil, aynı zamanda yasal statüleri bakımından da birbirlerinden ayrılırlardı. Zanaatkârlar *hisbe* denilen bir dizi resmî piyasa düzenlemesine tâbi durumdaydı. Hammadde arzı ve üretim kontrol edilir, fiyatlar devlet tarafından kadılar eliyle tespit edilirdi. Tacirler, esnafa uygulanan *hisbe* kurallarından muaf idiler ve uygun olan herhangi bir yolla servet biriktirmeleri için teşvik edilirdi.

Tacirler, iki sınıfa ayrılırdı: Yerleşik, (*kâ'id* ya da *kâ'in*) ve gezici (*saffâr*). *Bedesten*, pazar merkezinde *yerleşik* tacirlerin işyeriydi. Etrafta gezici tacirlerin gelip kaldıkları han ve kervansaraylar bulunurdu. *Bedesten*, tüm ticaret bölgesinin merkezi idi. Yine bunların yakınında, zanaatkârların çalıştığı bir sıra dükkân (*hânût*) bulunurdu ve her zanaatın pazarda belli bir yeri ve sırası vardı (Kapalıçarşı düzeni şöyledir: *Bedesten*'in dört kapısından çıkan yolların etrafında esnaf dükkânları yer alır). Tüm bu düzenleme, *çarşı* ya da *sûk* denilen pazarı oluştururdu. Bu iki temel grup, yani tacirler ve zanaatkârlar, her Osmanlı şehrinin ve genel olarak da İslam şehirlerinin sosyal ve ekonomik karakterini belirlemiştir. *Kapan* ya da Arapça *kabbân* halkın un, meyve, bal, yağ, balık, sebze, tuz, kömür, at ve köle gibi ihtiyaçlarını karşılar, mezbahalar, tabakhaneler, yağhaneler, boyahaneler vs. de zanaatkârların ihtiyaç duydukları hammaddeyi ve hizmetleri sağlamak üzere şehrin uygun semtlerinde yer alırdı (Unkapanı, Yağkapanı vb.).

Fatih İstanbul Bedesteni'nin inşasına 1456'da karar verdi; inşası 1460-1461 kışında sona erdi. Dönemin kaynaklarından olan Kritobulos ilk şekliyle *Bedesten*'i

18- Kapalıçarşı'nın Nuruosmaniye Camii tarafındaki giriş kapısı. Kapı üzerinde II. Abdülhamid tuğralı Osmanlı devlet arması ve 1894 depreminde hasar gören çarşının Hattat Sami Efendi tarafından yazılan tamir kitabesi yer almaktadır

şöyle tarif ediyor: “Bedesten, şehir merkezi ve sarayın (Forum Tauri'deki Eski Saray) yakınında çok büyük ve çok hoş bir Pazar yeri... dışarıdan çok güçlü duvarlarla korunmuş, içerde geniş ve güzel bölümlere ayrılmıştır.”

Bizans döneminde bu alanda, imparatorluk yolu (Mese) üzerinde ve *Forum Constantini* yakınında değerli malların satıldığı bir *bazilika* vardı. Ancak Bedesten ve Büyük Çarşı (bugün Kapalıçarşı) bu Bizans bazilikasının batısında inşa edilmiş görünüyor. Bedesten'in ve Büyük Çarşı'nın Fatih tarafından yaptırılmış olduğu vakıf kayıtları tarafından teyit edilmiştir. Bedesten ayrıca, mimari özellikleri bakımından, 1453 öncesinde diğer Osmanlı şehirlerinde inşa edilmiş bedestenler geleneğini izler. İstanbul Bedesteni, bu mimari tipin gelişmesinde bir zirvedir.

İstanbul'un ilk bedesten binası çeşitli isimlerle anılmıştır. Fatih dönemi vakıf kayıtlarında,

19- Kapalıçarşı'nın Fesçiler kapısı (Hat: Sami Efendi)

Dârü'l-bezzâziye ya da *Bezzâzistan* olarak geçmektedir. Daha sonraki dönemde *Eski Bedesten*, *İç Bedesten* ya da *Cevâhir Bedesteni* olarak da adlandırılmıştır. 1520 tarihli bir kayıta, Ayasofya vakıf kayıtlarında yünlül kumaş tüccarları için ikinci bir *bedesten* inşa edildiğini öğreniyoruz. Bu yenisi, *Eski Bedesten*'in doğusunda olup içinde 60, dışarıda 12 dükkândan oluşmaktaydı. Sonraları ipek (*sandal*) satışı yapılan 20 kubbeli daha geniş bir yapı bunun yerini almıştır. Şimdilerde müzayede salonu olan bu *Sandal Bedesteni* imparatorluktaki en büyük bedestendi. *Eski Bedesten* ise özellikle mücevher, kürk, kıymetli tekstil ve silah ticareti üzerinde uzmanlaşmıştır.

Bedesten etrafında çarşılar zamanla artmıştır. 1473 yılına ait Arapça bir vakfiyeye göre Bedesten'de 124 sandıklı dükkân bulunmaktaydı ve dışarı duvarlarındaki 72 dükkânda çeşitli zanaat sahipleri oturmakta idi. Tahrir defterinde dükkân sıraları şu şekildedir: ipek tüccarları çarşısı (*Sûku'l-kazzâzîn*), kavukçular çarşısı, ikinci el malların satıldığı *Bitpazarı*, kavaflar çarşısı, saraçlar çarşısı, hallaçlar çarşısı.

1489 yılına ait vakıf defterlerinde Bedesten, içeride 126, dışarıda 782 dükkân olmak üzere toplam 908 dükkândan oluşuyordu. 1520 yılına ait tahrir defterine göre, 1516'da yangınla harap olmadan önce Bedesten 126 sandıklı dükkân, 15 köşe dükkândan oluşuyordu; yangın sonrası yeniden inşasıyla birlikte Bedesten'de 140 sandıklı dükkân, 28 köşe dükkânı oldu.

Aşağıdaki tablo gelişimi özetler:

	1473	1489	1496	1516 yangını öncesi	Yangın sonrası
Bedesten	124 sandık	126 sandık	128 sandık	126 sandık 15 köşe	140 sandık 28 köşe
Çarşı dükkânları	?	782	849	ykl. 1.000	1.011

Yangınlar Eski Bedesten'i ve Büyük Çarşı'yı birçok kez tahrip etmiştir. 16 Ağustos 1516'da Bedesten ve

20- Kapalıçarşı (Allom)

etrafındaki 1.000 kadar dükkân yanmış ve 1520’de esnafın çoğu iflas etmiştir. Bedesten ve Bitpazarı’nı tahrip eden yangınların tarihleri şöyledir: 25 Nisan 1546, 19 Nisan 1588, 20 Kasım 1652, 4 Aralık 1701 ve 27 Nisan 1750. 1701’deki büyük yangın sonrasında Bedesten yeniden yapılmıştır. E. H. Ayverdi’ye göre yeniden inşa sırasında XV. yüzyıl *bedesteninin* temel yapısı -duvarları, kubbeleri ve kapıları- korunmuştur.

Bu iki *bedesten*, İstanbul’un en zengin, en şık, en zarif ve kozmopolit mekânlarıydı. Eski Bedesten’deki dükkânlara olan talep her zamankinden çok artınca kiralarda buna bağlı olarak artmıştır. Dükkânlar için rekabet o kadar yüksekti ki biri Bedesten’deki yer hakkını 5.000 guruşa -3.500 altın civarı- kolaylıkla satabilirdi. 1840’larda Avrupa ürünlerinin satıldığı Beyoğlu’nda (Pera) yeni bir alışveriş merkezi ortaya çıkmış, zengin halk tarafından daha fazla tercih edilmeye başlanmış, Bedesten şehrin ticari hayatındaki merkezî konumunu kaybetme yoluna girmiştir. 1840’larda İstanbul’da çarşı ve sanatlar üzerinde geniş ayrıntılar veren Charles White’nin gözlemi şudur: Şimdi Müslüman tüccarlar, Eski Bedesten’de

faaliyettedir ve İpek Bedesteni’nde bir dükkân almak için geleneksel olarak ödenen hava parası 30.000 guruştan 15.000 guruşa düşmüştür.

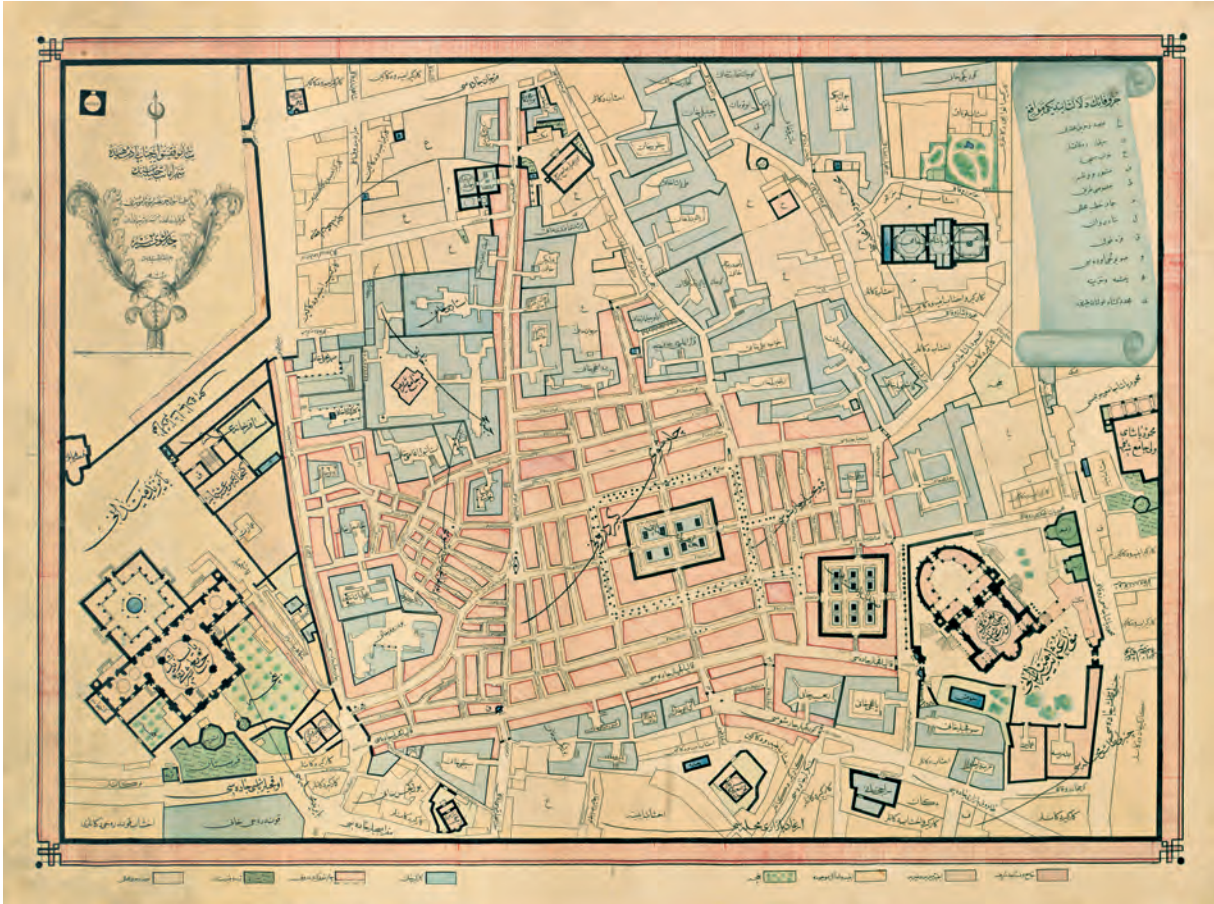
1520 yılına ait tahrir defterine göre Müslümanlar Bedesten’deki 168 dükkândan 123’ünde faaliyet gösterirken gayrimüslimler 34 dükkânı kiralamışlardı; geri kalan 5 köşe dükkânıyla 1 sandıklı dükkân ise boştu. *Beytü’l-malcılar* (vârisi bulunmadığı için devlet hazinesine alınan mallardan sorumlu olan görevliler) iki köşe dükkânına sahiptiler; bunlardan bir adedi *beytü’l-mal emini* ve bir adedi de *kazasker kassâmı* tarafından tasarruf edilmekteydi. Bir diğer köşe dükkânında ise Ayasofya Camii’nin *vakıf* gelirlerinden arta kalan kısım muhafaza edilirdi.

1489 ve 1520 tarihli tahrir defterlerine göre Eski Bedesten’deki gayrimüslim dağılımı şöyleydi:

	Yahudiler	Ermeniler	Rumlar	Avrupalılar	Toplam
1489	5	10	3	-	18
1520	18	13	2	1	34

21- Kapalıçarşı'nın havadan görünümü

22- Kapalıçarşı'nın 1885-1886 tarihli planı (İÜK., Nadir Eserler Ktp., Haritalar Bölümü)

Yahudi sayısındaki artış, 1492'den sonra İstanbul'a İspanya, İtalya ve Portekiz'den çok sayıda Yahudinin gelişiyle ilişkilidir.

Dükkân sahibi Müslümanlar 1520'lerde şu sosyal sınıflara mensuptu:

Beyler	6
Ulema	6
Kapıkulları	2
Çelebiler	13
Âmil	1
Mütevelli	1
Muhtesip	1
Hocalar	10
Kethüda	1
Zanaatkârlar	7
Araplar	6
İranlılar	3
Toplam	57

Görülüyor ki, Eski Bedesten esnafının 27'si yönetici kesime mensuptu. Aralarında *beyler* ve *ulemanın* yanı sıra topçu ve *yayabaşı* unvanına sahip 2 de kapıkulu askeri bulunmaktaydı. 1520 yılına ait tahrir defterinde yönetici sınıf mensuplarının çocukları olan *çelebilerden* 13'üne rastlanmaktadır. Seçkin nüfus üyeleri herhâlde dükkânların kendileri işgal etmemekte idi. Bu işte genellikle kölelerin, azatlıların çalıştırıldığını biliyoruz.

Bedesten esnafının öbür üyeleri arasında vergi mültezimleri, vakıf *mütevelli*leri ve *muhtesib* (çarşı müfettişi) bulunmaktadır. *Âmil* ve *mütevelli*lerin sermayelerini genelde bölgelerarası ticarete yatırdıklarını biliyoruz.

Profesyonel tüccarlar, *hoca* unvanı taşır. Bunlar Bedesten'de en geniş grubu oluşturur. Hocalar, sermayelerini kervan ticaretine yatırır ve bu seferlerde kölelerini görevlendirirlerdi. Fetihten sonra Edirne, Bursa ve Ankara'dan İstanbul'a gelen büyük tüccarlar olan hocalar, gerek ticari faaliyetleri gerekse kurdukları vakıflar, mahalleler ve iş merkezleri aracılığıyla şehrin ekonomik hayatına büyük katkıda bulunmuşlardır. Eski Bedesten'de yedi tüccar zanaatkârlardandır: üç *sahaf*, bir saatçi, bir bakırcı, bir marangoz ve bir terzi.

Bir dükkân sahibi ise Gülnar Bacı isimli bir kadındı. Daha sonraki tahrir defterlerinde Bedesten'deki zanaatkârların ve dükkân sahibi tüccarların isimleri arasında kadınlara da sık sık rastlanmaktadır. Onların özellikle kadın köle ticaretinde yer aldığı dikkat çeker. Eski listedeki gayrimüslimler arasında yabancı olarak

bir *Efrenc* göze çarpmaktadır. Yabancı Müslüman tüccardan Araplar ve İranlılar vardır. Bu dönemde Şam ve Halep'ten gelen baharat tüccarlarının ve İran'dan gelen ipek tüccarlarının Osmanlı ticari hayatında önemli bir rol oynadıklarını bilmekteyiz. 1520'de Eski Bedesten'de dükkân sahibi Arap ve İranlıların adları şöyledir; Araplar: Muhibüddin, Abdülkadir, Ali, Yusuf, Abdülfazl ve Kadı İbrahim; İranlılar: Kasım, Zeynüddin, Mahmud b. Hacı Şemseddin Gilanî. Osmanlılar yabancı tüccarların başkentte yerleşmesini teşvik etmişlerdir.

Bedesten, evkaf makamlarının gözetim ve denetimi altındaydı. Bununla birlikte Bedesten'deki tüccarlar bir lonca teşkilâtı altında birleşmiş bulunuyordu. Evliya Çelebi'ye göre Bedesten, doğrudan doğruya *şeyhler*, *nakipler*, *duacılar* ve bir *kethüda*dan oluşan seçilmiş bir lonca tarafından idare ediliyordu. Ayrıca Bedesten içerisinde 300, dışında ise 200 *dellâl* çalışmakta, 70 gece bekçisi (*pâsbân*) binada devriye gezmekteydi. 300 *hamal* hizmet görüyordu (Ancak, Evliya Çelebi tarafından verilen rakamlar ciddi boyutlarda abartılıdır.). 1496 vakfiyelerinde gece bekçisi sayısı yalnız dört olarak verilmiştir.

Görevlerinin önemi bakımından *dellâllar* ve gece bekçileri sultan tarafından verilen *beratla* atanırlardı ve kamu görevlilerinin sürekli gözetimine tâbiydiler. Bu göreve atamaları söz konusu olanlardan *kefil* talep edilirdi. Kethüda (kâhya), lonca üyelerinin doğru iş görmelerinden, sultanın düzen ve emirlerine tam anlamıyla uymalarından sorumluydu. Lonca üyeleri aralarında çıkan anlaşmazlıklar için Mahmut Paşa Camii avlusunda bulunan *kadıya* başvurlardı. Kural olarak *kadı*, olayı sultana rapor eder ve harekete geçmeden önce sultanın emirlerini beklerdi.

Bedesten her gün sabahın erken saatlerinden öğleye kadar faaliyetliydi (ramazan boyunca ikinci namazına kadar). Bekçi, öğle namazı vakitlerinde bağırarak cemaati namaza çağırır ve içeride kimse kalmadığından emin olmak için Bedesten'de devriye gezerdi. Malını satmak isteyen biri önce baştellalı (*dellâl*) bulur, kabul edebileceği asgari fiyatı bildirir, tellal satışı ayarlardı. Ardından satıcının malları tellallardan biri tarafından çarşı etrafında gezdirilir ve mallar mezar yoluyla en yüksek fiyata satılmaya çalışılırdı. Tellalların yarısı, malları müzayede yoluyla Bedesten içinde satarken, diğerleri aynı satış yönetimini Bedesten etrafında dolaşarak uygulardı.

Bedesten'e muhafaza edilmek üzere değerli eşyalar getirildiğinde, bir envanter hazırlanır ve eşyalar emanetçilere teslim edilirdi. Bu hizmeti karşılığında

23- Kapalıçarşı (Bartlett)

eşya geri alınırken emanetçi eşya sahibinden küçük bir ücret alırdı. Bazen eşyaların sahipleri ortaya çıkmaz ve bunlar Bedesten'in malı olurdu. 1843'te yapılan yeni bir düzenlemeyle sahipsiz eşyalar, mallar, devlet malı olmaya başladı.

Büyük Çarşı (Kapalıçarşı), Bedesten'in devamı olarak tasarlanmıştır. Eski Bedesten'den uzayan 4 büyük cadde ve ona paralel sokakların her birinde esnaf ve tüccar için dükkânlar inşa edilmişti. Bu dükkânların sayısı 1489'da 782 iken, bu sayı 1496'da 849'a ve 1520'de 1011'e yükselmiştir. Dükkânlardan elde edilen kira geliri 1489'da 15.395 akçe iken 1520'de 34.153 akçe olmuştur. Dükkânların kira gelirleri Ayasofya Vakfı'na ait olduğundan, bu vakfın mütevellisi doğrudan doğruya dükkânların denetleyicisi konumundaydı.

Bitpazarı, her zaman özgün kimliğini korumuştur. Charles White 1840'larda *Bitpazarı*'nı tasvir ederken, burada kullanılmış giyim eşyası satıldığını söyler ve emekli yeniçerilerle saray bostancılarının buranın esnafının arasında çoğunluğu oluşturduğunu kaydeder. *Bitpazarı* tüccarı, %10 ile 20 arasında değişen faiz

oranlarıyla ipotek karşılığı kredi verirdi. *Bitpazarı*'nın kendi kethüdası ve tellalları vardı. White'ye göre *Bitpazarı* dışındaki sokak satıcılarının sayısı, içindeki normal tüccarların sayısından çok daha fazlaydı.

Eski Bedesten ve Büyük Çarşı etrafında başka ticaret merkezleri ve binaları da mevcuttu. Doğu tarafında "Mahmud Paşa Dükkânları" denilen 220 dükkândan oluşan bir blok yapı bulunuyordu (Bu yapıların önündeki ve arkasındaki dükkânları da sayarsak toplam 265 dükkân). Güney tarafında Süleyman Paşa Odaları ya da *Esir Pazarı* adıyla anılan bir kervansaray vardı. Batı tarafında ise Bodrum Kervansarayı, Atpazarı ve ok-yay imalatçıları çarşısı bulunuyordu.

Atlarla ve binicilikle ilgili zanaatlar Osmanlı endüstrisinin temel dallarından birini oluşturmaktaydı. Fatih'in kendi adını taşıyan cami ve şehrin yeni ticaret merkezi olacak olan *Sultan Pazarı*'nı inşa ettirmesinden önce, Eski Bedesten'in batısında kalan bölgede at pazarı ve atla ilgili zanaatlara ait dükkânlar bulunmaktaydı. 1470'te *Sultan Pazarı* yakınında 110 dükkândan oluşan Saraçhane inşa edildiğinde Fatih, eğer imalatı ve benzeri zanaatları

24- Kapalıçarşı'nın Beyazıt kapısı

tekel olarak *Saraçhane* loncasına vermiştir. 1493'e ait bir tahrir defteri *Saraçhane*'de çalışan ve bir kısmı yeniçeri olan 146 Müslüman *eğerciden* bahseder.

Osman Ergin'e göre 1940'larda *Büyük Çarşı* 30.700 m²'lik alanı kaplıyordu, bu alan içinde 3.000 dükkân vardı. Hanların içerisindeki odalar, atölye ve dükkân olarak da kullanılıyordu. Böylece dükkân sayısı 4.000'i bulmaktadır. Çarşının etrafında 21 adet *han* bulunmaktaydı. Bu *han*ların çoğu çarşının sokaklarıyla bağlantılıydı ve bu şekilde onun bir parçası hâline gelmişti. Çarşı içinde 5 mescit, 1 okul, 7 çeşme, 1 kuyu ve 1 havuzlu çeşme bulunuyordu. Büyük Çarşı'nın dışarı açılan 18 kapısı vardı.

Şehrin Yapılanmasında İmaret-Külliye Sistemi

Türk-İslam şehrinin kuruluşunda *imaret* sistemi temel kurum olarak işler. İmaret (bugün kullanılan terim *külliye*) cami etrafında medrese, çocuklar için mektep, ekmek ve aş dağıtılan imaret (aşhane), tabhane külliyesinin çekirdeğidir. İbadet yeri, dinî ilimlerin tahsili, hayrat işleri, çocukların tahsili gibi temel sosyal hizmetleri *imaret* sağlamaktadır. Şehre gelip yerleşen halk ilkin imaret etrafında yerleşmeyi yeğler. Böylece imaret, yeni mahallelerin oluşmasında bir merkez görevi üstlenir. İstanbul şehri bu gibi imaretler etrafında kurulmuştur. Fatih döneminden itibaren 1500 tarihine doğru İstanbul'da başlıca imaretler etrafında 12 nahiye ortaya çıkmıştır. Bu nahiyeler sırasıyla; Ayasofya, Mahmud Paşa, Ali Paşa, İbrahim Paşa, Sultan Bayezid, Ebulvefa, Sultan Mehmed, Ali Paşa, Murad Paşa, Davud Paşa, Koca Mustafa Paşa ve Topkapı'dır.

I. Yeni Saray'a (Topkapı Sarayı) bitişik olarak Ayasofya nahiyesi birinci nahiyedir. Ayasofya Camii etrafında geniş bir bölgeyi içine alır. Atmeydanı, Darphane, Büyük Sarnıç (Yerebatan Sarayı) bu bölgededir. Ayasofya, şehrin ulu camii olarak devlet

25- Topkapı Sarayı, Birinci Avlu (Hünernâme)

merasimlerinin yapıldığı merkezidir. Fatih, camii ve imareti desteklemek için büyük gelir kaynakları vakfetti.²⁸ Ayasofya'nın ulu cami olması ve evkafı, binanın devamlı bakımını sağlaması açısından önemlidir. Böylece bin senelik bu kilise, bakım ve destek sayesinde günümüze kadar gelmiştir. Ayasofya'ya Fatih, İstanbul'daki bütün gayrimüslimlerin cizye gelirini tahsis etti. Bundan başka birçok dükkân ve ticaret merkezinin kirasını, İstanbul civarında birçok köyün gelirini Ayasofya İmaretini desteklemek ve caminin

28 Ahmet Akgündüz, Said Öztürk ve Yaşar Baş, *Üç Devirde Bir Mabet: Ayasofya*, İstanbul 2005.

26- Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı Fatih Külliyesi'nin ilk hâli (1766 depreminde yıkılan ve yerine yapılan bugünkü külliye'den önceki yapı), Haliç'in iki yakası ve surlar (Lorichs)

tamiri için vakfetti. 1489-1491 tarihli Ayasofya Camii vakfı kayıtlarında şunları okumaktayız: Yıllık gelir senesine göre 790.000 akçe ile 698.000 akçe arasında değişmektedir (bu dönemde 45-50 akçe, bir Venedik altını karşılığıdır). Ayasofya evkafı gelirleri, cizyeden başka şu kaynaklardan gelmektedir: Mahmud Paşa Hamamı civarındaki kervansaray, Bodrum Kervansaray, Esir Pazarı, çarşıda bedesten dükkânları, İstanbul'daki aşhaneler, Unkapanı, Balıkpazarı'nda Tuzkapanı, boza dükkânları, yemiş kapanı, 2067 dükkân ve bunun gibi daha birçok gelir getiren yerler (Başlıca Eyüp'te Fatih İmaret, çeşitli çarşılarda 486 ev, Altımermer Mahallesi'nde hamam, mumhane geliri, muytaphane, cendehane, ayrıca Galata ve Üsküdar'da akarat, hepsi Ayasofya evkafı bütçesini oluşturmaktaydı.). Ayasofya evkafına daha sonraları birçok caminin evkaf gelirleri katılmıştır. Ayasofya'nın onarımı için özel bir Ayasofya mimarı atanmıştır. Özetle, Ayasofya zengin gelir

kaynakları olan bir imaret idi. Evkaf geliri şu yerlere sarf ediliyordu: Evvela Ayasofya Camii'nde hizmet görenler, Kalenderhane Medresesi, İstanbul ve Galata'nın çeşitli yerlerindeki camiler. Vakıf gelirinin önemli bir kısmı Ayasofya ve Zeyrek camilerinin tamir masraflarına tahsis edilmiştir. 1453'ten sonra 550 yıl içinde Ayasofya'nın onarılması için yaklaşık 2.500.000 altın harcanmıştır.

Fatih 1457 yılında hazineye kalmış tüm Bizans binalarını *sultanî* adı altında Ayasofya vakıfları arasına katmıştır. 1492 tarihli tahrirde bu mukataalı evlerin toplamı 1.428'dir.²⁹ Bu evlerden başka birçokları fetihten bu yana hatta fetihten önce harap bir durumda idi. Bizans'tan kalma birçok ev de askerî ve dinî sınıf mensupları tarafından işgal edilmekte ve vakfa dâhil edilmemektedir. Birçok evin de daha önce şahıslara mülkname ile bağışlandığını biliyoruz.

29 BOA, MAD, Ayasofya Evkafı Tahrir Defteri, nr. 19.

27- İstanbul, Galata ve Pera (Bruyn)

II. Fatih 1459'da vezirlerine şehrin çeşitli bölgelerinde külliye kurma emri verdiği zaman kendi Fatih Külliyesi'ni de tasarlamış olmalıdır. Fatih, cami ile külliye, İstanbul'un hâkim bir tepesinde harap bir Bizans kilisesinin arsası üzerinde inşa etti. 1463 Şubatı'nda inşaata başlandı. Külliye'nin inşası Mimar Sinan-i Atîk öteki adıyla Azadlı Sinan'a havale edilmiştir. 1469 vakfiyesinde baba adı Abdullah el-Atîk (*atîk*, azat edilmiş köle anlamında) diye kayıtlıdır. Onun azat edilmiş, bir Rum olduğu kuşkusuzdur. I. Murad'dan beri Osmanlı sultanları birçok önemli külliye'nin inşasını Rum mimarlara havale etmiştir. Mimar Sinanüddin Yusuf'un mezar taşı 1471'de ölmüş olduğunu gösteriyor. Osmanlı geleneğinde bir medrese, bir başmüderrisin gözetimi altında kurulurdu. Fatih bu görevi ünlü matematikçi ve astronom Ali Kuşçu'ya havale etmiştir (Bu atama da Fatih'in medresenin genel felsefesini ne anlamda düşündüğünü göstermektedir.). Kütüphanesinin başına da yine serbest düşünceli matematikçi birini, Molla Lutfi'yi getirecektir. Fatih Medresesi'nde *mantık* ve *kelam* (İslam felsefesi) okutulmaktaydı. Fatih'in kelimelerle yakından ilgilendiği bilinmektedir. Fatih külliyesi, paşaların imaret-külliyelerinden çok daha geniş ölçüde inşa edilmiştir. Fatih'in tarihçisi Tursun Bey, Fatih Camii'nin Ayasofya'dan aşağı olmadığını, hatta üstün olduğunu iddia eder.

Külliye'ye ait en eski vakfiye 1472 tarihlidir. Caminin iki tarafında sekiz medrese yer almaktadır. Bu medreseler en üst sırada dinî ilimlerin okutulduğu ihtisas medreseleri sayılır. Bu itibarla "Mûsile-i Sahn" veya "Sahn-i Semân" adıyla tanınmıştır. Medreselerin her biri 19 oda ve bir dershaneden (*eyvân*) ibarettir. Bu yüksek medreseler arkasında *Tetimme* denilen sekiz medrese yer alır. Tetimme yüksek medreselere hazırlayıcı medreselerdir. Medreseler dışında darüşşifa, mektep, muvakkithanesi de

vardır. Asıl dine hizmet eden birimler yanında yolcuları barındıran fukaraya aş veren birimler önemlidir. Yolcular için tabhane, aşhane, ahur gibi birimler yer alır. Bu yapılara ait *imaret* terimi yaygınlaşmıştır. Yolcuların kaldığı Tabhane, kubbeli 14 odadan oluşmakta, mahzeni, mutfak ve idarecilerin kaldığı birimleri kapsamaktadır. Tabhane sonraları medrese olarak kullanılacaktır. Personel ve yolcular için bir mescit de burada inşa edilmiştir. Külliye'ye bağlı olarak bir hamam, dört tane bâlâhane (misafir odaları ?) ve etrafta külliye'den sekiz kapı ile açılan bahçeler ve su kuyuları mevcut idi.

Külliye'yi mali bakımdan destekleyen hayrata gelince; bunlar vakfiyede I. Köy ve çiftlikleri kaplayan tarım alanları. II. Musakkafat: Kervansaray, dükkân gibi gelir getiren binalar. III. Vakfa tahsis edilen vergiler olarak tespit edilmiştir.

Fatih Camii etrafında vakfa gelir getiren Saraçhane, Atpazarı vb. tesisler, geniş ölçüde Fatih Mahallesi'nin gelişmesinde temel yapılarıdır. Bundan başka Fatih'ten Haliç'e uzanan bölgede ulema evleri inşa edilmiştir. Böylece, cami etrafında geniş bir bölgeyi içeren yeni bir şehir ünitesi ortaya çıkmıştır. Fatih İmareti'ni, geniş anlamda bir Fatih Mahallesi olarak ele almak gerekir. Bu suretle Fatih Camii ve etrafındaki tesisler İstanbul şehrinin yeniden inşasında önemli bir evre açmıştır. Fatih Camii vakıfları arasında şu tesisler özellikle belirtilmelidir:

- 1) Kapalıçarşı'nın merkezi durumundaki Bedesten ve çarşı, hepsi 849 dükkân.
- 2) Fatih Camii yakınında *Sultanpazarı*: 286 dükkân ve 32 hücre.
- 3) Fatih Camii vakıflarına dâhil Mahmud Paşa İmareti yanındaki pazar, hepsi 265 dükkân.
- 4) Saraçhane Çarşısı, Canalıcı Kilisesi yakınında saraçların büyük çarşısı.

- 5) *Beğlik Dükkânlar*, Saraçhane yakınında 35 vakıf dükkân.
- 6) Kadiasker Dolabı yakınındaki çarşı, 8 dükkân.
- 7) Kadiasker Hamamı yakınında 11 dükkân.
- 8) Acemi yeniçerilerin oturduğu Eski Odalar yakınında 10 dükkân.
- 9) Hoca Pîrî Mahallesi'nde Pazar, 26 dükkân.
- 10) Darphane civarında Sekbanbaşı Yakup Mahallesi'ndeki 8 dükkândan ibaret çarşı; zamanla halkın toplandığı bir merkez olmuştur.
- 11) Yedikule yakınında 12 dükkân.
- 12) Kirişhane Kulesi dışındaki 6 dükkân.
- 13) Unkapanı Çarşısı, burada *Sabunhane*, *Başhane*, Molla Zeyrekzade'nin evine yakın olup Âşıkpaşa oğlu el-Hâc Ahmed'in evine bitişik dükkânlar, 31 dükkân.
- 14) Sarı Temurci (Demirci) Mahallesi'ndeki Çarşı, 21 dükkân; bu mahallede Yahudi evleri mevcuttur.
- 15) Kinigos (Haliç) Kapısı Pazarı 22 dükkân.
- 16) Debbaghane (Tabakhane) Pazarı, surdışında deniz kıyısında 27 dükkân.
- 17) Sallahane, denize yakın 32 dükkân.
- 18) Ayasofya Çarşısı.

Fatih Camii'nde 102 kişi, medresede 168 kişi, hastanede 30 kişi, imarette 45 kişi görevlidir. Ayrıca gelirleri toplamak için *câbî*ler, inşaat ustaları ve işçiler buna eklenmelidir. Toplam 383 kişiyi bulan bu grup yanında ulemaya, çocuklara ve sakat askerlere yardım yapılmaktadır. Bu yardımların toplamı yılda 202.291 akçeyi bulmaktadır. Her gün imareten 3.300 ekmek dağıtılmakta ve 1.117 kişi yemek yemektedir. Böylece Fatih İmareti şehrin bu bölgesinde ekonomik ve sosyal hayatın bir can damarını teşkil etmektedir.

30 yıllık saltanatı boyunca Fatih yalnız imparatorluğun değil, darüssaltanatı İstanbul'u da yaratan sultandır. İstanbul şehrini, İslam Türk medeniyetinin yüzyıllardan beri gelen şehir altyapısını İstanbul'da Fatih kurmuştur. Türk-İslam şehri iki ana bölüme ayrılmıştır: Halkın alışveriş yaptığı pazar (ticaret) bölgesi, din ayrılığı olmaksızın halkın dükkân ve ticarethanesini kurduğu Müslüman, gayrimüslimin birlikte çalıştığı bölgedir. Bölgenin bir pazar camii ve mahkemesi vardır. Şehrin ikinci bölümü halkın yaşadığı mahalleleri kapsar. Bu bölgede her din erbabı kendi tapınakları etrafında birlikte yaşarlar. Mahalle din adamları ve kethüdaları olan bir dinî-sosyal birimdir. Yabancıların yerleşmesi veya kötü işle meşgul insanların mahalleye gelmesi yasaklanır. Bu yerleşim bölgesi sosyal yapı bakımından pazar bölgesinden tamamıyla ayrı bir özellik taşır. Eminönü, Yemiş İskeleyi hattından Kapalıçarşı-Divanyolu'na

kadar olan bölge pazar bölgesidir. Edirnekapi'dan gelen kervanlar Kapalıçarşı'ya mallarını getirir. Orada mallar bedesten ve çarşı dükkânlarında "mahzenlere" (depolara) konur. Yolcular çarşı etrafında yapılmış olan hanlarda yerleşir. Pazarın cami ve mahkemesi yine bu bölgededir. Bugüne kadar bu bölge İstanbul'da ekonomik hayatın çekirdeği durumunu korumuştur. Karşı tarafta Galata'da Yağkapanı İskeleyi arkasındaki eski Ceneviz şehri, ikinci bir pazar bölgesi olarak gelişecektir.

Fatih daima Türk-İslam şehir geleneğini izleyerek, Haliç üzerindeki limanlara gelen yağ, bal, un, yemiş kapanlarını kurmuştur. Bizans'tan beri Balık Pazarı (Bizans'ın *Perama'sı*) ve Haliç, İstanbul'un iâşesi bakımından son derece önemli bir bölge olmuştur. Bizans'ın son zamanlarında şehrin en kalabalık bölgesi Haliç boyunca uzanmaktaydı. Haliç yüzlerce çeşit balığın sığındığı bir koydur. Bizans zamanında da buradaki balıkçılar imtiyazlı bir statüye sahiptiler. Fatih Sultan Mehmed balıkçıların bu imtiyazını devam ettirmiştir.³⁰ Şehrin ihtiyaçlarını karşılamak için kurmuş olduğu çok çeşitli kurumların bir listesini *Kānunnāme-i Sultānī ber mūceb-i ʾorf-i Osmānī*'de bulmaktayız.³¹ Buna göre, İstanbul'da hububat ithali ve alınan vergiler bir iltizam hâlinde zengin bir tüccar grubuna iltizama verilmiştir (*Kanunnāme* no. 33, 34). İstanbul'a gelen ana ihtiyaç maddelerinden yoğurt, tavuk, yumurta, ekmek, kuzu, koyun ve benzerleri, gümrükten muaf tutulmuştur (*Kanunnāme* no. 35). Yukarıda sözünü ettiğimiz Hâs (devlete ait) köylerde yerleştirilmiş kulların yetiştirdiği tahılın yarısı devlete, yarısı ekenlere aitti. Burada ekimin devamlılığını kanunname bir zorunluluk olarak kontrol altında tutmakta idi (*Kanunnāme* no. 38). Bu arada, iki Çekmece bölgesinde yolcuların kulların evlerinde misafir edilmesi kanun gereğidir. Kullara tohum ve çift devlet tarafından sağlanmaktaydı. İstanbul'da halkın mum ihtiyacı için bir *mumhane* kurulmuştur. Bir tekel olarak kurulan mumhaneye balcılarının mumları getirmeleri kanunlaştırılmıştır. Haliç üzerinde kurulan *kapanlar* için yapılan kanunnamede (*kapan yasağı*, *Kanunnāme* no. 42) kapana ait malların başka yerde satılması yasaklanmıştır. Kapanda mallar tartılır, hazine için vergiler tespit edilir ve gelen mal esnaf arasında bölüştürülürdü. Ayrıca bir esir pazarı (*halâik bazarı*) vardı. Bu kapan dışında esir alıp satmak yasaktı. Keza at alışverişi devletin kontrolü altında idi. İstanbul'un iâşesi için yakın bölgelerdeki buğday üretimi kontrol altına alınmıştı. Burada üretilen buğdayın

³⁰ İnalçık, *The Survey of Istanbul*, s. 617.

³¹ Nşr. R. Anhegger-Halil İnalçık, Ankara 1956.

28- "Fatih yalnız, Osmanlı Devleti'ni imparatorluğa dönüştüren değil, İstanbul'u da Darüssaltanat / Saltanat Merkezi yapan padişah'tır."

harice satılması yasaklanmıştı. Marmara'nın güney bölgesindeki meyve ve sebze üretimi keza İstanbul için bir tekel altına sokulmuştu (*Kanunnâme* no. 43, 44).

Aynı bölgede İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey Çelebi Odaları, 32 iş yerini ve 40 mahzeni içermekteydi. Eski dönemlerde birçok ev eşyası, at takımları vb. deriden imal edildiğinden Saraçhane şehir ekonomisinin çok önemli bir ünitesiydi. 898 (1493) tahrir defterinde at koşumu imal eden 142 ustadan bahsedilmektedir. Bunların hepsi Müslüman olup bir kısmı yeniçeri idi. Evvelce, İstanbul Bedesteni yakınında çalışan ustaların hepsi burada toplanmıştı. Bu çarşının kuzey tarafında Atpazarı bulunmaktaydı. Atpazarı'na yakın olarak üzengi yapanlar, at koşumları ile ilgili sanatların yapıldığı dükkânlar yer almaktaydı. Savaş zamanında asker burada alışveriş yapardı (XVI. yüzyılda Schweigiger, Türklerin deri işlerinde başka bütün milletlerden ileri olduğunu kaydetmiştir). Atpazarı'ndaki sanatlar, XIX. yüzyılda Avrupa mallarının ithaliyle önemini kaybetmiştir.

Saraçhane'nin güneyinde Aksaray'a doğru Fatih'in inşa ettiği Yeniçeri Odaları yer almaktadır. Etmeydanı bu bölgededir. Odalar, sık sık ortaya çıkan yangınlardan sonra yeniden inşa edilmiştir.

Fatih'in İstanbul'unun Gelişimi ve Büyümesi

Fatih dönemindeki imar hareketleri, onun haleflerince daha da geliştirildi ve şehir büyük bir imparatorluğun payitahtı olarak önemli bir merkez kimliğine kavuştu. Şehrin fiziki yapısının bariz bir şekilde inkişafı, 1500 tarihine doğru İstanbul'da imaretler etrafında ortaya çıkan 12 nahiye kolayca anlaşılır. Her nahiye mahalle mescitlerinde imamlar hizmet görmekte; zamanla cami veya mescit etrafında nüfus toplanarak mahallenin gelişimini sağlamaktaydı. Bu oluşum o zamanki dilde *şenlendirme* adıyla bilinmektedir. XVI. yüzyıla doğru her nahiye mahallelerin gelişimini şu listede tespit etmek mümkündür (Gayrimüslim mahallelerin kaydını içermemektedir).

29- Suriçi İstanbul ve Galata (Vavassore)

Nahiye	1500	1546	1596
Ayasofya	17	191	345
Mahmut Paşa	9	96	115
Ali Paşa	5	44	76
İbrahim Paşa	10	106	129
Sultan Beyazıt	23	198	319
Ebulvefa	12	165	306
Sultan Mehmet	41	372	681
Sultan Selim	7	33	90
Murat Paşa	23	119	330
Davut Paşa	13	84	264
Mustafa Paşa	30	65	227
Topkapı	7	13	39
Ali Paşa	22	108	259
Toplam	219	1594	3180

Suriçi mahallelerden %30'u Fatih zamanında, %50'si II. Bayezid zamanında, %15'i 1512-1546 döneminde kurulmuştur. Mahalle hesabıyla nüfus artışı arasında bir orantı kurulamaz. Zira kurulmuş olan mahallelerin nüfusu zamanla artmaktadır. Yabancıların İstanbul planlarında şehrin yoğun yerleşim bölgeleri ile seyrek bölgeler yansıtılmaktadır. Şehrin Langa Bostanları'nın doğu tarafından Unkapanı'na kadar olan bölgesi, XVI. yüzyılda en yoğun şekilde iskân edilmiş bölümdür. Bizans döneminde olduğu gibi, Haliç kıyıları şehrin en yoğun nüfuslu bölgesidir. Veli Can ve Pîrî Reis, planlarında (XVI. ve XVII. yüzyıllar) suriçi alanın tamamıyla iskân edilmiş olduğunu göstermektedir. Yedikule, Bayrampaşa Deresi, Yenibahçe, Langa Bostanları alanları seyrek yerleşim bölgeleridir. Vakıf kayıtlarına göre şöyle bir liste yapılabilir.

Vakıfların sayısı	
Fatih devrinden 1521'e kadar	1.163
1521 ile 1547 arasında	1.268
1547 ile 1579 arasında	1.193
1579 ile 1596 arasında	407

XVI. yüzyılda mahallelerin çekirdeğini oluşturan cami ve mescitlerin kurucuları aşağıdaki listede gösterilmiştir.

Ulema ve şeyhler	46
Tacir ve sarraflar	32
Esnaf	28
Saray ağaları	18
Beyler	16
Paşalar	14
Öteki Kapıkulu ağaları	12
Küttâb	8
Mimarlar	6
Ve diğerleri	39

30- İstanbul: Sarayburnu'ndan Beşiktaş'a (Pertusier)

Vakıf sahipleri arasında askerî sınıf mensupları ve din adamları vakıf yapmaya daha çok önem vermiş görünür. Bunun nedeni toplumsal ve siyasi itibar kazanmak, aynı zamanda aile vakıflarında kendi soyları için bir gelir kaynağı kurmak kaygısı olmalıdır.

XVI. yüzyıl yeni gelişmelere sahne olmuştur. XVI. yüzyılda eskiden kurulmuş mahallelerin nüfuslarında önemli artışlar olmuş; mahalle mescitleri yerine yeni mescitler ve camiler inşa edilmiş ve böylece boş sahalarda yeni mahalleler ortaya çıkmıştır. Yeni mahalleler özellikle Bayrampaşa Deresi boyunca surlara doğru ve surlar dışında ortaya çıkmıştır. Galata'ya gelince, şehir Haliç kıyılarında Tophane sırtlarında gelişmiş; Fındıklı, Cihangir, Kasımpaşa gibi yeni mahalleler belirmiştir. Saray'a bağlı bir mimarlar akademisi durumunda olan *Hassa Mimarlar Odası*,³² özellikle Koca Mimar Sinan zamanında, yeni camiler ve imaretler tesisleriyle yeni mahallelere çekirdek sağlamışlardır. Böylece, XVI. yüzyıl yeni muhteşem imaretlerin kuruluşu ile şehrin gelişmesinde yeni bir dönemi temsil etmektedir. Devlet adamları arasında, Rüstem Paşa, cami, bedesten, pazar yeri kurmakta seçkin bir yere sahiptir. Bu faaliyetini ülke çapında genişletmiş; Galata'da ve Mısır'da birer bedesten kurmuştur. Daha önce Pîrî Mehmed Paşa (1517-1523), Zeyrek Mahallesi'nde cami ve medreseden oluşan bir imaret tesis etmiştir. Vakıfları için hanlar tesis etmiş ve vakfa 6.000 altın gelir sağlamıştır.

³² Hassa Mimarları Akademisi üzerinde bkz. Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", *TAD*, 1963, c. 1, sy. 1, s. 157-202.

Kanunî Sultan Süleyman, İstanbul'da Süleymaniye Camii ve vakıflarıyla şehrin gelişmesinde yeni bir sayfa açmıştır. Süleymaniye bölgesinde, cami etrafında Mimar Koca Sinan'ın çalışmalarıyla medrese, hastane, imaret; Aksaray'da bir Avretpazarı onun vakıflarına dâhildir. Hayrat vakıflarını destekleyen gelir kaynakları bir han, bir hamam, bir mahzen, bir kesimhane, İstanbul'un birçok yerlerinde dükkân ve han, onun vakıflarına dâhildir. Bunlar yılda 1 milyon akçe (8.400 Venedik altını) gelir getirmekteydi. Sultan Süleyman, zamansız ölen şehzadesi Mehmed için Divanyolu'nda gerçekten şahane bir imaret tesis etmiştir (1544-1548). Kanunî Sultan Süleyman, erken ölen öteki oğlu Cihangir için Fındıklı'da bir cami ve medrese inşa etmiştir. Yangın dolayısıyla arsa hâline dönüşen bölgede kendi imaretini Mimar Sinan'ın eline bırakmış; Süleymaniye Camii ve İmareti'nin inşasına 1550 Temmuz'unda başlanıp bina 1557 Ekim'inde tamamlanmıştır. Cami etrafındaki yapılar 18 birimden aşağı değildir. Kanunî Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan'ın türbelerinden başka caminin iki tarafında dört medrese ve bir *Darü'l-hadîs* (yüksek medrese) tesis etmiştir. Külliyeğe bağlı öteki binalar; bir hastane, bir *Darü'z-ziyâfe* ve bir *tabhane* zikredilmelidir. Daha küçük yapılar, *mülazimler* için bir bina, bir kütüphane, bir eczane ve sıbyan mektebini içerir. Ders veren ulema ve cami hizmetlileri için cami yakınında evler imarete bağlıdır. Medreselerin karşısında bir han ve dükkânlardan ibaret bir çarşı da yer alır. Keza, Yeniçeri ağasının sarayı bu imarete bağlı bir binadır. Ayrıntılı inşaat *emîni* defterlerinde caminin inşasında hizmet

gören ustalar, işçiler, yevmiyeleri vb. hakkında her çeşit bilgi toplanmaktadır. Bu gibi büyük imaretlerin ve başka tesislerin organizasyonu için bütün eleman giderlerini karşılayan ve kaydeden, yani bir kelime ile tesisin tüm gelirlerini ve giderlerini idare eden baş eleman, tesis için atanan *emîndir*. Beş sene süreyle yüzlerce Müslüman ve Hristiyan usta, projede yer almışlardır. İnşaatta hizmet gören 3.523 kişinin %51'i Hristiyan, %49'u Müslümandır. Demir işleri ve su kanalları başlıca Hristiyan ustalar tarafından yapılmış; taşçılık, hat işleri, camcılık, kurşun işleri başlıca Müslüman ustaların elinden çıkmıştır. İşçilerin %45'i saraya mensup kimseler olup %55'i serbest işçilerden oluşmaktadır. İnşaatta *acemioğlanları* ve esir kürekçiler kullanılmıştır.³³ III. Murad zamanında yapılmış bir tahrir göre Süleymaniye Vakfyesi'nde yıllık gelir 5.277.759 akçe (yaklaşık 888.000 Venedik altını) idi. Bu gelirin %81'i Rumeli'deki 230 köyden gelmekteydi. Tüm imarette, 748 hizmetli bulunmakta, maaşları yılda yaklaşık 1 milyon akçeye varmaktaydı.

Surlar boyunca (Top-yıkığı Mahallesi) ve Bayrampaşa vadisi Fatih devrinde önemli bir yerleşim bölgesi olarak görünmektedir. Gelişen bir başka bölge Edirnekapısı bölgesidir. Burada Mesih Paşa Külliyesi ile Balat'ta Tercüman Yunus Bey Mahallesi arasındaki bölge önemli bir yerleşim bölgesidir. XVI. yüzyılda Topkapı'da Mimar Sinan'ın eseri olarak Kara Ahmet Paşa Külliyesi ile Arpaemini Defterdar Mustafa Camii Külliyesi'nin

yer aldığını görüyoruz. Gelişmekte olan başka bir bölge Sultan Selim Camii ve Medresesi'nin bulunduğu tepedir. Bu bölgede zamanla şu imaretlerin inşa edildiğini tespit etmekteyiz: Hürrem Çavuş Camii, Kapudan Sinan Paşa Camii ve Medresesi, Mimar Koca Sinan Camii, Yeniçeri Kâtibi Camii, Veziriazam Lutfi Paşa Camii ve eşi Şahhuban'ın türbesi, çeşme ve hamamı. Mahmut Ağa Sarayı da bu bölgededir.

Silivrikapısı da külliyelerin yer aldığı önemli bir yerleşim bölgesi olarak görülmektedir. Burada Hadım İbrahim Paşa Külliyesi (1551), medrese ve mektebi ile üç hamam tespit etmekteyiz.

Marmara kıyıları ve Haliç bölgesinde surlar boyunca yeni camiler bölgenin gelişmekte olduğunu göstermektedir. Burada Ahurkapı'da Mahmut Ağa Camii, Kumkapı'da İbrahim Paşa zevcesinin camisi, Langa'da camiler, Kadırga Limanı bölgesinde Sokollu Mehmet Paşa/Esma Hatun Camii, Medrese ve Zaviyesi, Unkapanı'nda Süleyman Subaşı Camii (Mimar Sinan'ın eseri) yer almaktadır.

1540-1588 dönemini, "Koca Mimar Sinan dönemi" olarak adlandırmakta hata yoktur. Bu dönemde yapılan cami ve külliyelerin hepsi ya kendisinin yahut maiyetindeki mimarların eserleridir. Sinan ve öteki *hâssa* (devlet) mimarları bir akademi işlevi gören *Mimarân-i Hâssa*'da yetişirlerdi. Kaynağımız³⁴ bu yapıların 43 cami, 52 mescit, 49 medrese, 7 darülcürre, 40 hamam, 28 saray ve köşk, 3 hastane ve 6 handan oluştuğunu

³³ *Süleymaniye Vakfyesi*, Kemal Edip Kürkcüoğlu tarafından yayımlanmıştır (Ankara 1962).

³⁴ Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi (nşr.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1972.

31- Suriçi ve dışında yerleşim alanları ve İstanbul evleri (Lorichs)

göstermektedir. Mimar Sinan'a atfedilen öteki önemli yapılar Eyüp'te Zaloğlu Mahmut Paşa Camii (1551), Defterdar Mahmut Çelebi camileri (1541), Şah Sultan Camii, Tophane'de Kılıç Ali Paşa Camii (1580), Fındıklı'da Muhittin Çelebi ve Cihangir camileri, Kadiasker Mahmut, Molla Çelebi Külliyesi (1565), Beşiktaş'ta Sinan Paşa Camii (1555), Sütlüce'de Çavuşbaşı Camii, Üsküdar'da Mihrimah Camii (1548), Şemsi Ahmet Paşa Camii (1580) ve Eski Valide (Nurbanu) Sultan Camii (1583), Kasımpaşa'da Kasım Paşa Külliyesi ve Okmeydanı eteğinde Piyale Paşa Külliyesi (cami, medrese, mektep, tekke, çeşme ve hamam, 1573).

Şehrin ihtiyaçlarını karşılayan kesimhane ve debbağhaneler (tabakhane) surların dışında Yedikule bölgesinde kurulmuştur. Evliya Çelebi'ye göre,³⁵ bölgede 7 mescit, 300 debbağ dükkânı bulunmaktaydı. İstanbul'da boğazlanan tüm hayvanların derilerini satın alma hakkı bu debbağlara aitti.³⁶

³⁵ *Seyahatnâme*, İstanbul 1514, c. 1, s. 391.

³⁶ İstanbul'daki kesimhanelerin 1607 tarihine ait bir listesi için bkz. Ahmed Refik

XVI. yüzyılın ikinci yarısında başlayarak Eyüp'e doğru surdışı alanda yeni mahalleler ortaya çıkmıştır: Otakçılar, Nişancıpaşa, Çömlekçiler. Şehrin başlıca sur kapıları dışında Topkapı bölgesinde Takyeci İbrahim Ağa (1595-1596) Mahallesi, Yenikapı dışında Merkez Efendi Camii ve Zaviyesi (1551), Malkoç Mehmed Efendi'nin büyük Mevlevîhanesi (1597), surdışı gelişme yerleşim yerlerinin başlıcalarıdır. Daha sonraki dönemlerde İstanbul'un büyük külliyesi Atmeydanı'nda Sultanahmet Camii (1609-1617) ve Eminönü'nde Valide Camii (Yeni Camii İnşasına 1597'de başlanan cami 1663'te tamamlanmıştır.) zikredilmelidir. Valide Turhan Sultan'ın türbesi bu cami avlusundadır. *Mısır Çarşısı* bu camiye gelir getiren pazar olarak kurulmuştur.

XVIII. yüzyılda *Nuruosmaniye* Külliyesi (1748-1756), Laleli Külliyesi (1760-1764), Avrupa mimarisinin etkisi altında yapılmış camilerdir. Bu dönemde imaret ve hastane yerine daha ucuz binaların, kütüphane ve

[Altınay], *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı, 1000-1100*, İstanbul 1931.

GALATA

HALİL İNALCIK

1 Haziran 1453'te II. Mehmed'in bir ahdnâme ile teslim aldığı Galata'da nüfusun büyük bölümü ile yapılar Osmanlı idaresine geçmiştir. Bu ahdnâme ile ahaliye emân, yani İslam dinine göre sultanın yeminiyle mal ve can güvencesi verilmiştir. XIX. yüzyılda Avrupalı yabancıların ve Levantenlerin iddia ettiği gibi, bu ahdnâme, iç idarede özerklik hakları bağışlayan bir belge değildir. Teslimden sonra sultan hemen bir voyvoda (subaşı) ve kadı atayarak Galata'yı doğrudan doğruya Osmanlı idaresi altına sokmuştur. Bizans döneminde Cenevizliler kenti, güçlü surlarla çevirerek bağımsız bir Ceneviz kolonisi hâline getirmişlerdi; Osmanlı idaresinde bu durum kalkmıştır. 1455 Osmanlı nüfus sayımına göre, Galata'da gayrimüslim nüfus üç kategoriye ayrılmıştı: Birincisi, kente geçici olarak gelmiş Cenevizli ve

Venedikli tüccar; ikincisi, Osmanlı uyruğu tabiyeti altına geçen yerli Cenevizliler; üçüncüsü Ceneviz döneminde yerleşmiş Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler. Cenevizli tüccara kapitülasyon garantileri verilmiş; öteki Cenevizliler Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaası zimmîler gibi, Osmanlı'nın tebaası olmuşlardır. Fatih, Avrupa ile ticaretin merkezi olan Galata'nın eskisi gibi işlek bir ticaret limanı olarak kalmasına önem veriyordu. Bu amaçla kaçanlara, üç ay içinde geri döndükleri takdirde evlerinin ve mallarının teslim olunacağını ilan etti. 1455 nüfus sayımı gösteriyor ki, geri dönenler olmuştur. Kaçanların çoğu zengin Cenevizli ve Rumlardı. Aralarında yalnız iki Ermeni vardı, Yahudilerden kaçan yoktu. Kalenin Osmanlılara tesliminde, Ceneviz idaresine karşı olan Yahudi, Ermeni ve Rumların baskı yaptığı anlaşılmaktadır. Ceneviz döneminde şehir nüfusu artıp

yeni mahalleler kuruldukça, bunları korumak için yeni surlar yapılmış, böylece iç surlarla Galata beş bölümlü bir kale hâlini almıştır. Sultan, Galata karasurlarının, güvenlik nedeniyle yer yer yıkılmasını emretmiş, ama kent, Ceneviz dönemindeki esas konumunu korumuştur. İlk Ceneviz çekirdek bölgesi (contrata), Azeppkapı ile Karaköy arasındaki bölüm, büyük kuleye doğru genişlemiş, Osmanlı döneminde Galata'nın en canlı ticaret bölgesi olarak kalmıştır. Cenevizlilerin Eski Lonca ve Yeni Lonca'sı, belli başlı Latin kiliseleri (San Michele, San Francesco, Santa Anna, Santa Maria, San Domenico, San Zani) bu bölgededir. Yahudiler kalenin doğusunda Karaköy ve Yüksekaldırım boyunca; Rumlar Büyük Kale (Galata Kulesi) ile ilk Ceneviz Kalesi arasında ve Karaköy'den Tophane'ye kadar kıyıda Haliç üstünde; Ermeniler ise onların arkasında yamaçta yer

1- Galata (Matrakçı)

32- Galata Mezarlığı, Galata Kulesi, Sarayburnu ve Harem (TSM)

çeşmelerin (sebil) tercih edildiğini görmekteyiz. XVII. yüzyılda Köprülü ailesinin yaptığı külliyeler, Divanyolu üzerinde Köprülü Mehmet Paşa Türbesi etrafında, 1690'da Kara Mustafa Paşa Külliyesi, 1700'de Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi, Çorlulu Ali Paşa (1708), Damat İbrahim Paşa (1720), Seyyit Hasan Paşa (1745) külliyesi göze çarpar. Bu külliyelerde cami, medrese, mektep ve çeşme yer almaktadır. Hekimoğlu Ali Paşa Mahallesi (1733-1735) ve Koca Mustafa Paşa Mahallesi de (1733-1735), Üsküdar ve Boğaziçi kıyılarında yer almaktadır. Buralarda daha eskiden Kösem Valide Sultan, Gülnuş Sultan, Sultan I. Abdülhamit (1778), Mihrişah Sultan (1795) külliyesi zikredilmelidir. 1700 tarihine kadar önemli külliyelerin suriçi (*intramural*) İstanbul'da yapıldığı hususu da kayda değer. Kanunî Sultan Süleyman döneminde suriçi alanda henüz iskâna açılmamış geniş alanlar mevcuttu. Süleymaniye Camii ile Haliç arasında geniş bir bölgede henüz yerleşme sahası görülüyordu. Bu bölgelerde yerleşme seyrekti. Bölgede birçok bahçe göze çarpmaktadır. XVII. yüzyılda bunlardan Edirnekapı'ya

yakın Yenibahçe geniş bir çayırık alanı olup yüzlerce at burada otlamaktadır. Keza Silivrikapısı ile Yedikule arasındaki sahalarda, Ağa Çayırı'nda, Yedikule etrafında Samatya ile Davutpaşa arasında Bostan-Yeri bölgesinde Langa Bostanları, Kadırga Bostanları ve Cündî Meydanı boş alanlardan en önemlileridir. Bizans devrinden kalma geniş sarnıçlar Altımermer Mahallesi'nde, Edirnekapı'da ve Sultan Selim'de görülmektedir. Eski Saray etrafındaki geniş bahçe ve büyük külliyelerin avluları, keza iskâna açılmamış yerlerdir. XIX. yüzyılda bu açık bölgelerde 100.000 kişilik bir ordu yerleşebilmişti.

Cami külliyelerinin avluları ağaçlık alanlarda, kahvehaneler, bazen açık çarşılar yer almaktadır. Bizans devrinden kalan eski *forumlar* (meydanlar), Çemberlitaş'ta *Forum Constantini*, Beyazıt Meydanı'nda *Forum Tauri*, Avretpazarı Meydanı, *Forum Arcadii*, Aksaray'da *Forum Bovis* ve nihayet isyancıların, düğünlerin mekânı Atmeydanı'nda (*Eski Hippodrome*) bulunan önemli meydanlardır. Atmeydanı İstanbul'un en geniş açık alanını teşkil etmekteydi. Atmeydanı bir

eğlence merkezi olduğu gibi talimlerin de yapıldığı bir açık alandı. Yalnız kadınların alışveriş yaptığı *Avretpazarı* zamanla ortadan kalkmıştır. Ok talimleri Atmeydanı'nda, Langa Meydanı'nda ve Cündî Meydanı'nda yapılmaktaydı. Aynı zamanda buraları eğlencelere sahne olmaktaydı. Buralarda bahçe ve ev yapmak yasaktı.³⁷

Fatih döneminin sonralarında 182 mahallesiyle daha o zaman, temel yapısıyla Türk-İslam İstanbul'u kurulmuş sayılabilir. Mahalle sayısı 1546 tarihine kadar 219'a çıkmış; 1634'te 292 mahalle, 12 cemaat ile gelişmişlik dönemini gösterir. 1672 tarihinde mahalle sayısı 253 Müslüman, 24 gayrimüslim mahallesi olarak bir gerilemeye tanık olmaktadır. 1871'de suriçinde 284 Müslüman mahalle, 24 Rum mahallesi, 14 Ermeni mahallesi ve 9 Yahudi mahallesi tespit edilmektedir. Surların dışında mahalle sayısı 256'ya yükselmiştir. Bu mahalleler Haliç bölgesinde, Boğaziçi'nde, Üsküdar ve Kadıköy'de bulunmaktadır.

İstanbul'da temel yerleşim birimi olarak mahalle sosyal doku itibarıyla önemli bir özellik gösteriyordu. Mahalle, kendi içinde örgütlenmiş bir birlik gibiydi. Mahalle, yalnız menşei itibarıyla değil, ortak din ve kültür bağıyla da bir üniteydi. Bir sosyal yaşam ve dayanışma birliği idi. Onun sembolü, cami, mescit veya kilise ve sinagogdu. Bu dinî kuruluşların bakımı mahalle halkının sorumluluğu altındadır. Genellikle mahalle, mescidi kuran önemli kişinin adıyla anılır. Her mahallenin çocuklar için mektebi ve çeşmesi olmalıdır. Zengin hemşehriler vakfiyelerle özellikle bu kurumları kurup desteklerler. Resmî makamlar da mahalleyi devlet karşısında sorumluluğu olan bir ünite olarak kabul eder. Asayiş, vergilerin ödenmesi ve devlete karşı diğer sorumluluklardan mahalle bir bütün olarak sorumludur. Örneğin, sık sık gündeme gelen olağanüstü vergiler, avarız vergisi, mahallenin ortak sorumluluğunu gösteren önemli bir konudur. Birçok mahalleler avarız vergisini ödemek üzere vakıfa dayanan bir fon tesis eder. Mahallede 8-10 aile, bir ünite olarak belirlenir. Bunlara *avâriz hanesi* denir. Bu fonu, zenginler ve vakıflar destekler, düşük faiz ile muhtaçlara borç verir. Mahallede devlete aracı kimseler, esnaf kethüdaları, vakıf mütevellileri gibi

³⁷ İstanbul topoğrafyasının gelişimi üzerinde son zamanlarda yayımlanmış eserler arasında özellikle iki sanat tarihçisinin eserleri (Doğan Kuban, *İstanbul an Urban History: Byzantium, Constantinople, Istanbul*, İstanbul 1996 ve Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinople/Istanbul*, University Park 2009) ve 1988'de toplanmış olan *Tarih Boyunca İstanbul Semineri: 29 Mayıs-1 Haziran 1988* (haz. Mübahat S. Kütükoğlu, İstanbul 1989), yeni kaynaklar tanıtmaktadır. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*'nin İstanbul Tarihi cildi de (2010, c. 8, sy. 16) İstanbul tarihi üzerinde araştırmalar ve kaynak bilgileri içermektedir.

tanınmış mevki sahipleridir. Mahalle halkı bütünüyle asayişten sorumludur. Yabancılar mahalle cemaati arasına alınmaz. Mahalle üyesi olmak için orada en az dört beş sene devamlı oturmuş olmak gerekir. Mahalle halkı birbirine kefilidir. Böylece, suç işleyenlerin mahalle halkı arasına karışması önlenir. Mahallenin bu bağımsız birliği dolayısıyla 1578'de mahalleler arasında duvar yapma önerisi bile söz konusu olmuştur.³⁸ Her mahallenin bir gece bekçisi vardır. Mahalle halkı sırayla bu işi üstlenir. Yahut ücretli bir gece bekçisi, *pâsbân*, tutulur. 1695 tarihli bir fermana göre, her mahalle üç gece bekçisi tutmalıdır; bunlar geceleyin fenerlerle dolaşp yabancıları tutuklardı. Özetle bekçi, mahalle hayatında önemli bir yer tutar. Bir tarihte her mahalle ayrıca sokakların temizliği için iki, üç *sokak süpürücüsü* tutmaya mecbur edilmiştir. Genelde mahalle mescidi halkın evlerinin toplandığı merkezdir. Sultan veya paşa külliyesi etrafında mahalleler “nahiye” adı altında şehrin başlıca semtlerine vücut vermiştir.³⁹ Mahalle mescidi genellikle askerî sınıftan biri, esnaf veya bir tüccarın girişimiyle yapıldı. İstanbul şehrindeki nahiyeler ve mahalleler tüm ayrıntılarıyla iki büyük İstanbul vakıfları tahrir defterinde tespit edilmiş ve bize kadar gelmiş bulunmaktadır.⁴⁰ Böylece şehir genelde, mescit ve camiler etrafında toplanmış olup Müslüman halkın yaşadığı bir İslam şehri olarak gelişmekteydi. İstanbul içinde ve Galata'da zamanla sahabe kabirlerinin keşfi ve üzerine cami inşası bu mahallelere İslami kutsal mekânlar ayrıcalığı vermekte idi.⁴¹ Keza, birçok mahalleler, şöhret kazanmış büyük şeyhlerin adını almıştır: Şeyh Ebulvefa, Şeyh Akşemseddin, Şeyh Sevindük Halvetî Kovacı Dede, Şeyh Mehmed Resmî vb. Fatih'in kendisinin şehre *İslambol* adını verdiği hatırlanmalıdır. Bununla beraber Fatih, bir devlet adamı olarak Osmanlı toplumunun güvenliği ve gelişmesi için hiçbir zaman taassuba düşmemiş, şehrin iskânında Rumların ve Yahudilerin yerleşmelerini teşvik ve himaye etmiştir. İslam hukukuna göre *ehl-i kitâb* olan Hristiyan ve Yahudiler *zimmî* hükmü ile İslam devletinin himayesi altında cemaatler hâlinde kendi mahallelerinde yaşamakta idiler. Ülkenin çeşitli büyük şehirlerinde Hristiyan ve Yahudi mahallelerinin güvenliği için yeniçeri garnizonlarının yerleştirildiğini biliyoruz. Zimmî

³⁸ Ahmed Refik [Altınay], *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı, 1553-1591*, İstanbul 1935, s. 144.

³⁹ Barkan ve Ayverdi (nşr.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*.

⁴⁰ Barkan ve Ayverdi (nşr.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*.

⁴¹ Rahmi Serin, *Maneviyat Bahçesinin Gülleri: İstanbul Evliyalari, Sahabe Kabirleri*, İstanbul 1998.

33- Bir İstanbul konağı ve hanımları (Amsterdam, Rijks Müzesi)

Hristiyan ve Yahudiler, şehrin pazar bölgesinde yan yana bir kardeşlik havası içinde faaliyet göstermekte, birtakım bayram kutlamalarını beraber yapmaktaydılar. Osmanlı Devleti, geleneğini Orta Asya'dan alan ilk Türk-İslam devletlerinin kuruluşundan beri aynı zamanda Türk devlet hukuku esaslarına da bağlı idiler. İslami şeriat yanında devlet ve toplumun devamı ve güvenliği için *örfi* devlet kanunnameleri yürürlükteydi. Osmanlı Devleti'ni bir İslam devleti olduğu kadar, bir Türk devleti olarak da anlamalıdır.

Mahallede cami veya mescit imamı, devlet makamları ile görüşmelerde mahalleyi temsil eder. Sultanın fermanları imama bildirilir ve mahallelerde *münâdî*ler vasıtasıyla ilan olunur. Mahalle imamı bu fermanlarda emredilen hususları uygulamakla sorumludur. Gerekğinde devlet temsilcilerine, bu arada kadiya yardım için başvurabilir. *Mahalle muhtarlığı* uygulamasına ancak 1826'da başlanmıştır.

Bir kilise camiye çevrildiği zaman (1591'de Pammakaristos Kilisesi örneği gibi) mahalle halkının Müslümanlardan olması için adımlar atılır. Boş arsalar, evler yalnız Müslümanlara satılır. Evliya Çelebi ve Eremya Çelebi'nin zikrettikleri gibi, her mahalle kendi geleneklerini muhafaza eder, oturanların belli bir sanatı varsa bu özelliği korunur.

Şehrin mahalle düzeni içinde cadde/sokakları da ayrı bir özellik taşır. Vavassore'nin İstanbul planında şehrin ana caddeleri gösterilmiştir.⁴² XVI. yüzyılın sonlarına doğru *Hünernâme*'de bu caddeler gösterilmemiştir. Bizans dönemi ana caddeleri genelde devam etmiştir. Bizans döneminde olduğu gibi, Edirnekapı'ya giden *Divanyolu* şehrin en önemli ana caddesiydi. Genişliği sadece 3.5-5 m kadardı. İstanbul'un şehir planına göz atılırsa, doğu Orta Çağ şehir planını yansıttığı görülür. Sokaklar zikzaklı, çıkmaz yollar hâlinde görülmektedir. Herhâlde mahalle arası sokaklar bir plana göre tespit edilmiş değildir. E. H. Ayverdi'nin *İstanbul Haritası*⁴³ incelenirse eski sokaklar muhafaza edilmiş görülmektedir. Büyük yangınlardan sonra mahallelerin yeniden düzenlenmesinde eski zikzaklı sokaklar tercih edilmektedir. Mahalle halkı devamlı biçimde büyük ana yolları kendi evleri için kullanmaya gayret etmişlerdir. Güneş ışığı ve hava dolaşımı olmayan dar sokaklar vasıtaların gidiş gelişine de müsaade etmez. Mal nakli genellikle deniz yoluyla veya sur kapılarında veyahut da Haliç'teki iskelelerde yapılırdı.

⁴² G. A. Vavassore'nin 1480 tarihli planı ve sonraki planlar üzerinde bkz. Kafescioğlu, *Constantinopolis/İstanbul*, s. 154.

⁴³ 19. Asırda *İstanbul Haritası*, İstanbul 1958.

Sokaklarda kaldırım döşenmesi XVI. yüzyıl ortalarında izlenmektedir. Evliya Çelebi'ye göre XVII. yüzyıl ortalarında İstanbul, Eyüp, Tophane ve Kasımpaşa bölgelerinde sokaklar kaldırım taşıyla döşenmiştir. Bu gibi sokakların bakımı esnaf kethüdalarının sorumluluğuydu. Bu husus *şehiremini*, *mimarbaşı* veya *suyolu nazırının* kontrolü altına verilmekteydi. Ana yollar, devlete aitti. Sokaklar ev ve dükkân sahiplerinin veya vakıf mütevellilerin sorumluluğu altındaydı. Ana yolların temizlenmesi ve bakımı için *acemioğlanları* veya diğer askerî birlikler kullanılırdı. Sokaklarda temizlik işleri her ev sahibinin sorumluluğuydu. Sonraları *sokak süprüntücüsü* teşkilatlanmıştır. Bu teşkilat *çöplük subaşısının* kontrolü altındaydı. Subaşı emrinde sayıları 500'ü bulan *arayıcı* denilen grup süprüntüleri küfelerde toplar, denize götürüp dökerdi. Bu çöplük küfeleri daha ziyade Langa'ya yahut Tahtakale tarafında Odunkapısı civarında *bokluk* denilen yerde denize dökülürdü. Devlet çoğu zaman yol bakımı için fermanlar çıkarırdı. XVI. yüzyıldaki kayıtlara göre, akşam namazından sonra dışarı çıkma yasağı geldi. Sokakları aydınlatmak için hiçbir önlem alınmamıştır. Sokağa çıkan herkes kendi feneriyle gezer. Sokak aydınlatması ilk defa 1856'da Beyoğlu'nda uygulanmıştır. İstanbul caddelerinde ise, gaz lambası ile aydınlatma 1879'da görülür. İstanbul sokaklarının pisliği seyyahların en çok andıkları manzaralardan biridir. Çıkamaz sokakların açılması, büyük caddelerin ve meydanların düzenlenmesi gibi şehircilik önlemleri ancak 1865 Hoca Paşa yangınından sonra ele alınmıştır.

Şehirde binalar, temizlik işleri, sokaklar konusunda devlet özel yönetmelikler çıkarmıştır. Bu yönetmelikler *şehiremini*, *hasa mimarbaşı* ve *suyolu nazırı* tarafından uygulanır; şehir kadısı ve subaşı tarafından teftiş edilirdi. Bütün bu düzenlemeler 1831 yılında *Ebniye-i Hâssa Müdürlüğü*'ne devredildi.⁴⁴ Fatih, fethin akabinde "Şehrin binaları ve toprağı benimdir (hazinenindir)." diye ilan etmişti. Bu yüzden her çeşit binanın inşası devlet kontrolü altındaydı. Bir inşaata başlamadan önce evvela arsasının ne şekilde elde edildiğinin; "*mirî*" mi, yoksa bir vakfa mı ait olduğunun devlet hazinesine açıklanması istenirdi. Arsa eğer bir vakfa ait ise, devlet makamlarından izin alınması gerekirdi. *Mimarbaşı* bu izni çıkaran otoriteydi. Binanın boyutları vs. mimarbaşının kontrolü altındaydı.⁴⁵ Böyle bir izin almadan bina yapılmışsa cezası idama kadar giderdi. Devletin kaygıları özellikle arsaları kontrol, yangın tehlikesi, su kıtlığı dolayısıyla tedbirler, şehir

34- İstanbul: Sarayburnu'ndan Beşiktaş'a (Montagu B. Dunn, *Panorama of Istanbul*, 1855)

surları, camileri, vakıfları korumak gibi düşüncelerdi. Mimar Sinan zamanına ait 1559 tarihli bir yönetmeliğe göre binaların iki kattan yüksek olmaması, yapıların sokağa tecavüz etmemesi, vurgulanan hususlardandı. Bu hususta XVI. yüzyıldan beri birçok yönetmelik çıkarılmıştır. Büyük yangınlardan sonra sultanın emri

44 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-i Belediyye*, İstanbul 1338, c. 1, s. 981-983.

45 Böyle bir izin belgesi "*isticaze*", için bkz. Semavi Eyice, "Elçi Hanı", *TD*, sy. 26, s. 130.

ile özellikle devlet binalarına, hanlara yakın olan evlerin taştan veya tuğladan yapılması emredilmiştir. Bir fermanla, depremden sonra yapının ahşaptan yapılması emredilmiştir. İstanbul evlerinin çoğu ucuz malzemeden, ahşaptan yapılmıştı. Bizans zamanında olduğu gibi iki kat üzerinde binalar nadirdi. Daha ziyade paşa konakları,

saraylar bu düzenlemelerin dışında kalan, mükellef binalardı. Bizans'tan Osmanlı'ya geçmiş olan bu gibi büyük binalara *drapez* deniyordu. 1687 tarihine doğru Fransa Kralı XIV. Louis "İstanbul'u ele geçirme planında şöyle demektedir: İstanbul şehrinin binaları ahşap olduğu için bütün bu binalar yakılacak ve şehrin Türk ahalisi çöllere sürülecektir."⁴⁶

Sur kapılarından girişi kolaylaştırmak için 1558 tarihinde, kapıya yakın ev ve dükkânların yıkılması emredilmiştir. Şehre gelen suyun sınırlı olması dolayısıyla yeni saray ve hamamların yapılması için sultanın özel izni gerekmektedir. Şehre iş aramak için gelen işçilerin yalnız *bekâr odaları* denilen odalarda ikametine müsaade ediliyor ve buralar sıkı bir şekilde kontrol ediliyordu. XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak İstanbul'a göçmen sayısı artmakta yeni evler veya bekâr odaları inşası için büyük konaklara ait bahçeler kaldırılmaktaydı. Şehirdeki gayrimüslimler hakkında sıkı yönetmelikler çıkarılmıştır: Gayrimüslimler bir cami veya mescide yakın ev inşa edemezlerdi. Ev 9 zirâdan yüksek olmamalıydı ve ev taştan yapılacaktı. Ayrıca hamam yapamazlardı. Müslümanların zimmîlere ve gayrimüslim yabancılara arsa satması yasaktı. Fakat bu hususta hileli satışlardan şikâyet edilmektedir. XIX. yüzyılda bu sınırlamalar kalkmıştır. Yönetmeliğe göre evlerin iki kattan fazla yüksek olmaması yasak olduğundan şahıslar birtakım kaçamaklarla *çardak*, *bâlâhane*, *tahtapuş*, *cihannüma*, *çatı-ara* gibi ilavelerle evlerini genişletirlerdi. Tanzimat, ev inşası hususunda yasakları Müslümanlar ve gayrimüslimler için kaldırmıştır. Özellikle şehirde sık sık baş gösteren veba salgınları dolayısıyla gayrimüslimler daha ziyade sur dışında Haliç'e veya Boğaziçi'ne doğru evler yapmaya başlamışlardır.

İstanbul'da ev tiplerini beş başlıkta toplayabiliriz:

- 1) *Hücre, oda*: Bu gibi evler ayrı ayrı yahut bir arsa etrafında topluca görülmektedir, genellikle bu gibi yapılar vakfa gelir getiren evler şeklinde inşa edilirdi ve bekârlar bu odalarda kalırdı. Bu sebepten dolayı bu odalara *bekâr odaları* adıyla rastlamaktayız. Bu gibi binalar halkın mahalleleri içinde görülmez. Yahut işçiler bir handa bir oda kiralarlardı. 1540 tarihlerine doğru böyle bir bekâr odasının yıllık kirası 100 akçeydi. 1672'de İstanbul'da 12.000 bekâr odası sayılmıştır.
- 2) *Mahalle evleri*: Halk, genellikle ağaç ve kerpiçten yapılmış evlerde yaşırdı. Genelde Anadolu'da halk, dışarıya kapalı avlu arkasında ağaç, kerpiç ve tuğlalardan yapılmış evlerde ikâmet ederdi. Buna örnek olarak son

⁴⁶ Faruk Bilici, XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Tasarısı, Ankara 2004.

35- İstanbul evleri, sokağı ve sakinleri (TSM, nr. 3412-16)

zamanlara kadar Bursa'da Hisariçi evlerde bu tip evleri görmekteydik. XVI. yüzyıl ortalarında böyle bir evin inşaa masrafı 100 altın civarındaydı.

3) *Etraftan ayrılmış bahçeli evler*: Bahçe arkasında oturma kısmı olan ev ile onun yanında ahır, fırın, hamam, kiler, (serdâb=mahzen) çoğu zaman bir değirmen ve esirlerin yatıp kalktığı kısım, kümes ve bundan başka oturup eğlenme bahçesi, bir kuyu veya çeşme, devamlı ateş yanan *çerâğlık* bulunurdu. Evlerin çoğunda böyle bir bahçe, bir ahır, bir fırın, bir kuyu mevcuttu.⁴⁷

Hâne-i kebîr denilen geniş evler nadirdi.⁴⁸

4) *Konak ve köşkler (kasr)*: Devlet büyüklerinin ve büyük tüccarların saray ve konakları geniş bir avlunun içinde birçok evleri içerirdi. Bu gibi konaklar, ikinci maddede tasvir ettiğimiz ev tipinin daha geniş bir tipi sayılabilir. Genellikle bahçede iki kısım olur; bütün konak bir yüksek duvarla çevrilirdi. Konak *haremsel* ve *selamlık* olarak iki kısma ayrılmış olup birçok oda içerir. Özel olarak Siyavuş Paşa'nın meşhur sarayında 300 odadan söz edilmektedir Bu gibi sarayların avlularında mutfaklar, fırınlar, hamamlar ve ahırlar olduğu gibi bazen *ıçoğlanları* için bir okul da mevcuttu. Aynı zamanda ev eşyasını imal için ustaların yerleştiği dükkânlara da rastlanmaktaydı. Bu gibi büyük köşklerin bahçesinde sanat bakımından önemli binalar yer alırdı.⁴⁹ Büyük paşaların sarayları ölümlerinde çoğu zaman padişahın mülkü hâline getirilirdi. O da bu gibi sarayları, saray hatunları ve öteki yüksek makam sahiplerine tahsis ederdi. XVII. yüzyıl ortalarında bu gibi köşklerin adedinin 120'ye vardığını, öte tarafından şehrin ileri gelenlerine ve tüccarlarına ait 1000 kadar konağın mevcut olduğunu kaynaklar bildirmektedir. Bu gibi ünlü sarayların büyük kısmı Kanunî Sultan Süleyman zamanında Ayasofya ve Süleymaniye bölgelerinde inşa edilmiştir.

5) *Sultan ve yüksek makam sahiplerine ait yalılar*: Bunlar İstanbul surları dışında Boğaziçi, Karaağaç, Pîrî Paşa, Kasım Paşa, Kâğıthane ve Üsküdar'da geniş ve bakımlı bahçe veya korularda yer almaktadır. Zamanla sayıları artan bu yalılar Boğaziçi'nde ikâmet edilen mahalleler durumunda gelişmiştir.⁵⁰ Korularla çevrili bu gibi yalılar, yazlık olarak kullanılır, hatta içinde avlanma yerleri yapılırdı. Yazlık olarak kullanılan bu yalılar aynı zamanda

salgın hastalıklardan kaçınmak için birer sığınma yeri olurdu. Sultana ait bu gibi sarayların XIX. yüzyıldan önce en meşhuru Beşiktaş Sarayı idi. Sultanlar Boğaz gezilerinden sonra geceyi Beşiktaş Sarayı'nda geçirirlerdi. Beşiktaş Sarayı yerine XIX. yüzyılda büyük konak ve saraylar inşa edilecektir. XVIII. yüzyılda sultanlar kendilerine ait bahçe ve korularda arsa vererek veya satarak yeni mahallelerin kuruluşuna yardım etmişlerdir. Bunlardan biri Beylerbeyi nahiyesidir.

İstanbul'un mahalle sistemi içinde nüfus yapısının belirleyiciliği önemlidir. İstanbul, kalabalık Müslüman nüfus yanında hatırı sayılır nispette gayrimüslim nüfusa sahip bir şehirdi. Gayrimüslim nüfus, 1592 kayıtlarında altı grupta toplanmıştır: Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Karaman'dan gelen Hristiyanlar, Galata Frenkleri ve Rumları. Gayrimüslimlerin kilise ve sinagogları devletin himayesi altında işlevlerini sürdürmüşlerdir. Kefelilerin Katolik kilisesi dışında İstanbul'da Katolik kilisesine izin verilmemiştir. Genelde, Katolik kiliseleri Galata'da olup Frenklere ait olanları kapitülasyon güvencesi altında devam etmiştir. Gayrimüslimlerin İstanbul'da yerleşme bölgeleri dikkati çeker: Rumlar ve Ermeniler daha çok şehrin Marmara kıyılarında, Haliç'te Fener-Balat bölgesinde ve Boğaziçi'nin Rumeli taraflarında kümelenmiştir.⁵¹

Özellikle 1571'de Lepanto deniz bozgunundan sonra Müslüman ahali arasında Hristiyanlara karşı, düşmanca hareketler ve planlar görülmüştür. İstanbul şehrinin tamamıyla Müslüman halktan oluşması konusu tartışılmıştır. Gayrimüslimler için bazı şeriat kuralları, mesela belli bir kıyafet giymek, at ve esir kullanmamak gibi kısıtlamalar gündeme gelmiştir. 1656'da Venedik'in Çanakkale Boğazı'na dayanması ve İstanbul'u tehdidi gibi olağanüstü hâllerde Müslüman halkın gayrimüslimlere karşı olduğu görülmüştür. Bu yüzden gayrimüslimlerin daha ziyade deniz kıyısı mahallelerde yoğun olarak yaşadığını ve XIX. yüzyılda Yahudi ve Rumların bu mahallelerden Avrupalıların (Levantenler) yerleştiği Galata'ya göç ettikleri gözlemlenmiştir.

Müslim ve gayrimüslim İstanbul halkı arasında gerilim zamanları dışında din ayrılığı bir sorun çıkarmaz. Onlar *zimmî* hukukuna göre devletin himayesi altındadır. Dinî cemaatler *millet* veya *tâife* diye adlandırılmıştır. Pazar yerinde onların Müslümanlarla yan yana faaliyetlerini sürdürdüklerini biliyoruz. Mali ve ekonomik koşulların yanında Şeriatın *ehl-i kitab* hakkındaki emirlerinin hoşgörüyü pekiştirdiği aşikârdır. Hükümet,

47 Barkan ve Ayverdi (nşr.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, nr. 732, 380, 1037, 1111, 1237, 1648.

48 İbrahim Hakkı Konyalı, *Mimar Koca Sinan*, İstanbul 1948, s. 33.

49 Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, İstanbul 1969; Kemal Altan, "Siyavuş Paşa Kâsrı", *Arkitekt*, c. 5, sy. 9, s. 268.

50 Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, trc. H. D. Andreasyan, İstanbul 1952.

51 XVII. yüzyılda İstanbul semtleri ve gayrimüslimler için özellikle Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi*.

36- Fatih Sultan Mehmed türbesinin dış görünümü

gayrimüslimleri medrese öğrencileri ve acemioğlanlar gibi grupların hücumlarına karşı korumak için önlemler almıştır. İstanbul Türkçesi çeşitli gruplar arasında ortak bir dil olarak konuşulmaktaydı. Gayrimüslim halk Türkler gibi giyinmeye özenirdi. Genelde din ve etnik ayrılık İstanbul hemşehriliğini, kimliğini bertaraf etmezdi. Taassubun yükseldiği zamanlarda gayrimüslimlerin belli serpuş ve kıyafette olmaları, at ve esir yasağı hakkında fermanlar çıkarıldığı bilinmektedir.

İstanbul Türkçesi ortak dil olduğu gibi ortak bir İstanbul yaşam ve kültüründen de söz edilebilir. Rumlar Fatih tarafından tesis edilen Rum Patrikliği, Ermeniler Ermeni Patrikliği ve Yahudiler Başhahamlık ile kendi dinî hukuk ve adaletlerinde dinlerini serbestçe icra etmekte idiler. Rum patriği diğer dinî reislerin üstünde bir mevki sahibiydi. Bu dinî reisler dindaşları üzerindeki otoritelerini yalnız sultanın bağışladığı *berat*lardan, atama belgelerinden almaktaydılar.⁵² İstanbul Rum patriği, yalnız Osmanlı ülkesindeki Ortodoks halkın dinî reisi olarak kabul edilmekteydi. Patrik ve diğer dinî reislerin

bağımsızlığı söz konusu olamazdı. Onların gayrimüslim dindaşları üzerindeki otoriteleri sultanın verdiği beratla tesis edilmişti ve yalnız kendi dinî hukuklarını uygularlardı. Gayrimüslimler günlük muamelelerde kadı mahkemesine başvurmakta idiler.

Bu noktada Osmanlı arşiv kayıtları ve Osmanlı kadı sicilleri kuşkuyla yer bırakmaz. Ancak XVIII-XIX. yüzyıllarda özellikle Rumlar arasında, sözde dinî başkanın o “milleti” bağımsızlıkla temsil ettiği iddiaları ortaya atılmıştır. Osmanlı terminolojisinde *millet*, dinî grup anlamındadır. Patriğin Osmanlı Rum cemaati dışında *ekümenik* sıfatı söz konusu olamaz. Osmanlı kanunları mecellesi (*Düstur*, Birinci tertib, c. 2, s. 902-938), *Rum patriği nizâmâtı*, Rum Kilisesi’nin devlet içindeki durumunu belirlemiştir. Dinî liderler, kendi cemaatleri veya din adamlarının meclisi tarafından seçilmekle beraber gayrimüslim tebaa üzerindeki otoritelerini ancak ve mutlak şekilde sultanın beratından almaktadırlar. N. Jorga’nın tespit ettiği gibi,⁵³ İstanbul’da fetihten sonra bir *Rum Fener* aristokrasisi ortaya çıkmıştır. Bunlar, 11 Rum aristokrat

⁵² Halil İnalcık, “The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans”, *Turcica*, 1991, sy. 21-23, s. 407-436.

⁵³ *Byzance après Byzance*, Bükreş 1971.

37- Fatih Sultan Mehmed türbesinin iç görünümü

aile olarak seçkin bir durumdaydılar. Deniz ticareti ve vergi iltizam sözleşmeleriyle büyük servet sahibi oldular. Eflak ve Boğdan voyvodaları bu Fenerli Rum aileler arasından seçilmeye başladı. Fenerli Rum aileleri vergi iltizamlarında da önemli rol oynamaktaydılar. Ticarete, özellikle Karadeniz ve Ege ticaretinde gemileriyle İstanbul'un iâşesinde, tuz, buğday, zeytinyağı, balık gibi maddelerin taşınmasında önemli rol oynadılar. Bu zengin *navluncu* gemi sahibi Rumlar çoğunlukla, Boğaziçi'nde Yeniköy'de oturmaktaydılar. Avrupa ile sıkı ilişkileri olan bu zengin Rum aileleri, çocuklarını Avrupa üniversitelerine göndererek *hümanist* terbiye alan, seçkin bir gruba vücut vermiş ve Osmanlı tebaası arasında Avrupa'nın ihtilalci fikirlerini ilk kez bu grup temsil etmiştir. Devletin uluslararası görüşmelerinde iyi yetişmiş, lisan bilen Rumlar, Baştercüman olarak kullanılmaya başlandı.⁵⁴ XVIII. yüzyılda Rumlar Yunan uyanışı ve bağımsızlık mücadelesinin başına geçeceklerdir. 1833 nüfus sayımında İstanbul'da Rum milleti, 50.343 erkek nüfus olarak tespit edilmiştir.

⁵⁴ J. Gottwald, "Phanariotische Studien", *Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa*, 1941, sy. 5, s. 1-58.

Karaman'dan Türkçe konuşan Ortodoks halk İstanbul'da ayrı bir cemaat olarak Yedikule civarında yerleşmişlerdi. Eremya Çelebi (XVII. yüzyıl ortaları) bunları Narlıkapı'da surların içinde ve dışında göstermektedir. Bunlar usta kuyumcu sıfatıyla zengin bir kesim oluşturmaktaydılar. Ermeniler ilk kez 1461'de patriklerini seçtiler. Patriğin ilk merkezi surlarda Sulu Manastır'daydı. Ermenilerin bir kısmı bu dönemde Samatya'da 1000 aile kadar bir cemaatti. XVII. yüzyılda Kumkapı'da yerleşme ilerleyince Patriklik buraya nakledildi. Diğer Ermeni toplulukları Yenikapı, Kumkapı, Balat ve Topkapı'da bulunuyordu. Galata'daki Ermeni cemaati Ceneviz döneminden beri oradaydılar. Beşiktaş, Kuru Çeşme ve Ortaköy'de Ermeni aileleri yaşamaktaydı. O zaman Ermenilerinin özellikle İran, Türkiye ve İtalya arasında ipek ticaretini ellerinde tuttuğunu ve zenginleştiğini biliyoruz. Aynı zamanda birçok Ermeni, devletin *iltizam* sözleşmelerinde ve bankacılık faaliyetlerinde zenginleşti. Ermeniler XIX. yüzyılda Darphane'nin başına geçti, devlet maliyesinde önemli bir mevki edindi. Bu zengin aileler Patrikliği kendi nüfuzlarına almaya çalışarak Ermeni cemaati arasında ayrılığa neden oldular. Bir grup Katolikliği kabul ederek bir Katolik-Ermeni cemaatine

38- İstanbul'da bir gün batımı. Sultanahmet ve Ayasofya Camii

vücut verdi (XVII. yüzyıl). Bu Katolik cemaati, ticaretle uğraşan zengin ve iyi eğitim almış Ermenilerden oluşuyordu. 1806 nüfus sayımına göre bunlar, 1000 kişilik bir cemaat hâlindeydiler. 1833 nüfus sayımında *Ermeni milleti*, İstanbul ve çevre semtlerde 48.099 erkek nüfus olarak tespit edilmiştir.

Gayrimüslim cemaatlerden zamanla İslamiyet'i kabul edenler az değildi. *Müslüman akçesi*, mühtedilerin yeni kıyafetleri için yardım yapmakta ve mühtediler pazarlarda at sırtında dolaştırılmaktaydı. Masraflar Divan'da saklanan bir fondan karşılanmaktaydı. Zorla ihtida usulünden Osmanlılar dikkatle kaçınımışlardır. Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla evlenmesine ait birçok örnek bilinmektedir. Bu evlilikler tavsiye edilmektedir. Evlenme dolayısıyla din değiştirme az değildi. Cariye ve köleler genellikle İslamiyet'i kabul ederlerdi. Yalnız Karadeniz yoluyla kuzey memleketlerden tutsak olarak getirilen

nüfusun XVII. yüzyılda 20.000'e vardığı (Moskova devlet arşivi verilerine göre) düşünülürse, İstanbul nüfusu içinde Müslüman nüfusun artışına bu kaynaktan önemli bir katkı olduğu sonucuna ulaşılabilir. Afrika'dan Sudan-Mısır yoluyla Osmanlı merkezine önemli sayıda zenci köleler getirilmekteydi *Gulâm sistemi*, köleleri İslamlaştırma hareketinde önemli rol oynamıştır. Özgürlüğü bağışlanan köleler, *azâtlı*, *'atîk* veya *mu'tak* adı altında ticaret hayatında, esnafılıkta önemli bir yer tutmakta idi.

Sivil Müslüman ve gayrimüslim unsurlar dışında şehirde hatırı sayılır gruplardan birini *askerî* genel adıyla tarif edilen görevliler, memurlar, askerler oluşturuyordu. Saray hizmetlerinde bulunanlar ve kapıkulu asker ocaklarında hizmet edenler resmî defterlerde İstanbul nüfusu içinde gösterilmezler ama bunlar aslında İstanbul hayatında önemli bir yer sahibidirler. Bunların sayıları çeşitli tarihlerde şu şekildedir:

Tarih	Saray Personeli	Kapıkulu Askeri	Donanma ve Tersane	TOPLAM
880/1475	Kapıkulu askeriyle beraber 12.800	12.800	?	12.800
920/1514	3.742	16.643	?	20.385
933/1526	11.457	12.689	?	24.146
1018/1609	12. 971	77.523	2.364	92.858
1080/1669	Yaklaşık 19.000	Yaklaşık 80.000	1.000	100.000

Bu tabloya göre XVI. yüzyıl sonralarına doğru kapıkulu 5 kat artış göstermektedir. 1597 seferinde yeniçeri sayısı 15.000 iken 1609'da 37.000'e yükselmiştir. Yeniçerilerin önemli bir kısmı, ülkede kalelerde muhafız olarak yerleştirilmiştir. Daha sonraki tarihlerde sayıları artmıştır. 49.500 yeniçeriden 20.000'i İstanbul'da oturuyordu. Köprülü Mehmed Paşa döneminde, 1672'de

yeniçeri sayısı 18.150; tüm kapıkulu kuvvetleri 34.825 rakamına indirilmiştir.⁵⁵ XVIII. yüzyılda İstanbul'da 40.000, tüm ülkede, şehirlerde ve kalelerde 60.000 yeniçeri tahmin edilmektedir. Bu yüksek rakam içinde çoğu, esnaf yeniçeri ayrıcalığını benimsemiş tebaadır. Daha Fatih zamanından beri pazarda ticaret ve sanatla uğraşan yeniçerileri buluyoruz. Bunlar zamanla artmıştır. Akçede *tağşişler* sonucu gündeliklerde büyük artışlar olmuştur. Bu gibi esnafıkta olan yeniçeriler *râcil*, *beşe* veya *cündî* adlarıyla anılmaktaydı. Yeniçeri kökenli veya o sıfatı benimsemiş esnafın birçok ayrıcalıkları vardı. Özellikle bunlar muhtesibin kontrolünden azade idiler.

Devşirme *acemioğlanların* İstanbul toplum hayatında önemli bir yeri vardır. Bunların başlangıçta sayıları 3.000 iken 1555'te 7.000'e varmış olup bunlar devlet tarafından inşaatta, sultanın bahçelerinde emekçi olarak kullanılırdı. Düşük bir gündelikte çalışmaktaydılar. Zaman zaman şehirde kargaşaya katılırlardı. Genelde, İstanbul'daki ocaklardaki kapıkulları ancak sultanın başında olduğu seferlere tümüyle katılırlardı. Bu takdirde, pazarda fiyatlarda yükselme, kıtlıklar görülmüştü. Seferle gitmek zorunda kalan esnaftan yeniçeriler, işyerlerini kapatmak zorunda kalırlardı. Bu olumsuz durumlar sonucu, sultanların ordu başında seferlere katılması istenilen bir şey değildi.

Yarım milyonu aşan nüfusuyla İstanbul, XVI. yüzyılda Avrupa'nın en büyük şehriydi. Çeşitli dinî etnik gruplar yaptıkları katkılarla, İstanbul toplum hayatının ve kültürünün oluşmasında birinci derece rol sahibiydi. İspanya'dan gelen *Sefardik* Yahudiler yünlü kumaş sanayiinde yeni teknikler getirmiş, banker *Mendes* ailesi XVI. yüzyıl ortalarında Osmanlı maliyesinde görülmemiş bir gelişmeye önyak olmuştu. Uluslararası ticarete, bankacılık ve sarraflıkta zamanla Yahudiler gibi Ermeniler de ön planda yer alacaktır. Ermeniler Osmanlı kültür hayatında da önemli bir yere sahipti. Fuzulî hakkında en etraflı eseri bir Ermeni yazmıştır. Osmanlılaşmış bir Ermeni tipini temsil eden Eremya Çelebi bize İstanbul hayatını tasvir eden temel eserlerin sahibidir. Özetle, İstanbul'un Türk-Müslüman çoğunluğu yanında gayrimüslim hemşehrileri de genel kültür ve ekonomik hayatında İstanbul'u İstanbul halkını yapan gerçek İstanbullulardır.

--	--	--	--	--	--	--	--

⁵⁵ Silâhdar, *Târih*, nşr. Ahmed Refik, II c., İstanbul 1928, c. 1, s. 499-580.